

**ਬੀ.ਏ ਭਾਗ ਤੀਜਾ
(ਸਮੇਸਟਰ ਪੰਜਵਾਂ)**

ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ

ਯੂਨਿਟ ਨੰ. : 1

**ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ**

(ਸਭ ਹੱਕ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ)

ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ

ਪਾਠ ਨੰਬਰ

ਭਾਗ-ੳ

- 1.1 : ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ
- 1.2 : ਬੌਧਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ
- 1.3 : ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ
- 1.4 : ਵੂਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ (1854) ਅਤੇ ਵਾਰਧਾ ਸਕੀਮ 1937
- 1.5 : ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ (1882) ਤੇ ਸੈਡਲਰ ਕਮਿਸ਼ਨ (1917)

ਪਾਠ ਨੰ : 1.1

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ

ਪਾਠ ਦਾ ਢਾਂਚਾ

- 1.1.1 ਉਦੇਸ਼
- 1.1.2 ਭੂਮਿਕਾ
- 1.1.3 ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ
- 1.1.4 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼
- 1.1.5 ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ
- 1.1.6 ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ
- 1.1.7 ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ੍ਰਮ
- 1.1.8 ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ
- 1.1.9 ਅਧਿਆਪਕ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ
- 1.1.10 ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ
- 1.1.11 ਵਿਵਸਾਇਕ ਸਿੱਖਿਆ
- 1.1.12 ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਿੱਖਿਆ
- 1.1.13 ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.1.14 ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ
- 1.1.15 ਸਾਰ
- 1.1.16 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.1.17 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

1.1.1 ਉਦੇਸ਼ :

ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਣਗੇ ਕਿ :

- 1) ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਹੈ?

- 2) ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਸਨ?
- 3) ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੀ ਸੀ?
- 4) ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੀ ਸੀ?

1.1.2 ਫੂਮਿਕਾ :

ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਰ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

(1) ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੋਂ 1000 ਬੀ.ਸੀ. ਤੱਕ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। (2) 1000 ਈਸਵੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 200 ਈਸਵੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤਕ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸੂਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਕਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਨੰਦਾ ਅਤੇ ਮੌਰੀਆ ਕਾਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। (3) 200 ਈਸਵੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ 500 ਤੱਕ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਸਨ : ਗੁਪਤਾ, ਵਕਤਕਾ ਅਤੇ ਸਤਵਾਹਨਾ। (4) 500 ਤੋਂ 1200 ਤੱਕ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਦਾ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਇਹਨਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜੇ ਹਰਸ਼ ਅਤੇ ਭੋਜ ਸਨ।

ਵੇਦ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ 1500 ਤੋਂ 1000 ਈਸਵੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਵੇਦ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ।

ਵੇਦ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਜਾਨਣਾ, ਪਰ ਵੇਦ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹੋ ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਚੱਲੇ - ਬ੍ਰਹਮਚਰ, ਗ੍ਰਹਿਸਤ, ਵਣਪ੍ਰਸਥ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ।

ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ ਹੈ :

1. **ਰਿਗਵੇਦ** : ਇਸ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ।
2. **ਸਾਮਵੇਦ** : ਇਸ ਵਿਚ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਸਲੋਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਸਾਮਵੇਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਇੱਕ ਸੰਗੀਤਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਰਗਾ ਹੈ।

3. ਯਜੁਰਵੇਦ : ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿਚ ਰਿਗਵੇਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ਲੋਕ ਗੱਦ (Prose) ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਯਜੁਰਵੇਦ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ (secular) ਪਹਿਲੂਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4 ਅਥਰਵਵੇਦ : ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਇਸ ਵੇਦ ਵਿਚਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਮੌਲਿਕ (original) ਹੈ। ਅਥਰਵਵੇਦ ਚਿਕਿਤਸਕ ਵਿਗਿਆਨ (medical Science) ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਭਿੰਨ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਜੜ੍ਹੀ-ਬੂਟੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਰਜ ਹੈ।

1.1.3 ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ :

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਲੀਹਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਅਤੇ ਆਖਰ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੀ ਇਸ ਸਾਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਸਨ। ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉੱਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਾਕਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੌਤ ਨੂੰ ਅਮਿਟ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੀ ਜੀਵਨ (eternal life) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰੀਰਕ ਮੌਤ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਭੁਲੇਖਾ (illusion) ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਮੇਲ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਚਾਈ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮੰਤਵ ਸੀ ਚਿਤੀ-ਵ੍ਰਿਤੀ-ਨਿਰੋਧਾ (ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਾਰਜਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰਖਣਾ)।

1.1.3.1 ਉਪਨਯਨ ਸਿੱਖਿਆ : ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਜਦ ਚੋਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਆਰੰਭਤਾ ਲਈ ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਪਨਯਨ (Upnayana) ਕਰੇ। ਉਪਨਯਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣਾ। ਇਸ ਰਸਮ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਉਤਸਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰ ਵਾਂਗ ਉਸ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਉਪਨਯਨ ਦੀ ਉਮਰ ਵੀ ਜਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ 8 ਸਾਲ, ਕਸ਼ੱਤਰੀ 11 ਸਾਲ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ 12 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹ ਰਸਮ ਮਨਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚਰਿਤਰਹੀਣ, ਲਾਪਰਵਾਹ ਅਤੇ ਮੂਰਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ **ਸਮਾਵਰਤਕ** ਦੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ **ਗੁਰੂ** ਨੂੰ ਕੁਝ **ਗੁਰੂ ਦੱਖਣਾ** ਵਜੋਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਦੱਖਣਾ ਨੂੰ

ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ **ਗੁਰੂ** ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦੀਖਿਆਤ ਸਮਾਰੋਹ ਆਦਿ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਨਸੀਹਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

1.1.3.2 ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਯ : ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜ਼ੋਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਉੱਪਰ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੇਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਮੁੱਢਲੇ ਨੇਮ ਸਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ, ਨਾਗਰਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ, ਆਤਮਿਕ ਚਾਨਣ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਸੀ —

''ਜੇ ਸੱਚ ਹੈ ਕੇਵਲ ਉਹ ਕਰੇ। ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਪੂਰਾ ਕਰੇ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਨਾ ਕਰੇ। ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਦਕਸ਼ਣਾਂ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਨਾ ਸੋਚੇ ਕਿ ਅਧਿਐਨ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਹੈ, ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਨਾ ਡਰੇ। ਜੇ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਨਾ ਕਰੇ। ਮਹਾਨਤਾ ਤੋਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਨਾ ਕਰੇ।

1.1.4 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ : ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਨ :

1.1.4.1 ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ : ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮਾਨਵ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਇਸ ਪਦਾਰਥਕ ਲੋਕ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਜਾਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਸੱਚ ਜਾਂ ਪਰਮ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ। ਇਹ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੀਵ ਸਰਵ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਨਿੱਖੜ ਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੁੜ ਮਿਲਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮ ਸਤਿ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੁੜ ਮਿਲਾਪ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ 'ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ', 'ਕਰਮ ਮਾਰਗ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ' ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਮਾਰਗ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੇ ਦੁਆਰ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਮਾਰਗ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਝੀ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਾਸਾਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋਣਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

1.1.4.2 ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ : ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਉਦੇਸ਼ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਉੱਪਰ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ

ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਚਤਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਉਦੇਸ਼ ਮੋਕਸ਼ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅੰਦਰ ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸਵੈ-ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਯੰਤਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

1.1.4.3 ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ : ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਮਾਣ, ਸਵੈ-ਭਰੋਸਾ, ਨਿਰੀਖਣ, ਸਵੈ-ਸੰਜਮ ਦੇ ਸ਼ਖਸੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਵੈ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

1.1.4.4 ਚਿੱਤ ਬਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਕਾਬੂ : ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਗਾਈ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ, ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਚਿੱਤ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ। ਚਿੱਤ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਮਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ ਮਲੀਨ ਤੇ ਕਾਮੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਮੁਖਤਾ ਵਲੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਆਧਾਰਿਤ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖਾਂ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਦੋੜ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਆਤਮਿਕ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

1.1.4.5 ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ : ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਨਵ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਦਾਨ, ਦਇਆ, ਸੰਤੋਖ, ਚਿੱਤ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰਖਣਾ, ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਗੁਣ ਸਨ। ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ — “ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ, ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਇੰਦਰੀਕ ਦਮਨ, ਉਦਾਰਤਾ, ਸਵੈ ਕਾਬੂ, ਦਇਆ ਖਿਮਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਸਭ ਲਈ ਧਰਮ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹਨ।”

ਇਹੋ ਗੁਣ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਰਵ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਬੌਧਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੀ। ਬੌਧਿਕ ਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ਵ ਚੇਤਨਾ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਗਿਆਨ ਸੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਗਿਆਨ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਖਸੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਗਿਆਨ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅਰੋਗ ਰਖਣ ਦੀ ਅਮਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਸੀ।

ਚਰਿੱਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਿਤਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ ਰਾਹੀਂ ਮੌਖਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਕੁਲ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸਹੀ ਆਚਰਣ ਨਿਰਮਾਣ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਵੇ, ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਡਿਆਂ, ਬਰਾਬਰ ਦਿਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟਿਆਂ ਨਾਲ ਠੀਕ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਰਤੱਵ ਦੀ

ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

1.1.4.6 ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ : ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਦੀ ਸੁਘੜ ਸਿਖਲਾਈ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗਿਆਨ, ਕਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿਲਪ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਸੁਹੱਪਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਉਸਾਰੂ ਕਦਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਕੋਈ ਰੋਣਾ-ਧੋਣਾ ਜਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸੁਹਾਵਣਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਛੁੱਪੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲਵੇ।

1.1.4.7 ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਵਿਕਾਸ : ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਦਰਸ਼ਕ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੇਦ ਸਨ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਦ ਵਿਚ ਆਧਾਰਿਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜਿੱਥੇ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪੂਰਵਜਾ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਮੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਕੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਰਹ-ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਇਕ ਕਿਸਮ ਨਾਲ ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ।

1.1.5 ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ :

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ :

1. ਉਪਨਾਇਨਾ (upanayana) ਜਾਂ ਸੂਤਰਪਾਤ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਦਾ ਘਰ ਹੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਬਾਲਕਾਂ ਦਾ ਸਰਪਰਸਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
2. ਗੁਰੂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਬਾਲਕ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ (moral fitness) ਅਤੇ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਜੇ ਬਾਲਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿਚ ਘਟੀਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਗੁਰੂਕੁਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ।
3. ਬ੍ਰਹਮਚਾਰ ਜਾਂ ਅਵਿਵਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੇਸ਼ਕ ਇੱਕ ਵਿਵਾਹਿਤ ਬਾਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਗੁਰੂਕੁਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ।

4. ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਅਰਾਮ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਸਿਸ਼ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਬੋਲ-ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕੰਮ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਜਾਣ ਕੇ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
5. ਉਹ ਸਿਸ਼ ਜੋ ਕਿ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।
6. ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਿਸ਼ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿਸ਼ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਅੱਛਾ ਅਤੇ ਉੱਚਾ ਇਨਸਾਨ ਬਣ ਸਕੇ।
7. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਆਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਸੰਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਲਕ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

1.1.6 ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ :

ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੀ। ਮੌਖਿਕ (verbal) ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ (meditative) ਦੋ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੌਖਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਢੰਗ ਇਤਨਾ ਵਧੀਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿਸ਼ ਉਸੇ ਮੰਤਰ ਨੂੰ ਦਹਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਗਲਤ ਉਚਾਰਣ ਕਰਨਾ ਪਾਪ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਮਨਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਮਸ਼ੀਨੀ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿ ਸਿਰਫ ਬਾਹਰੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਗਧਾ ਜੋ ਕਿ ਚੰਦਨ ਦੀ ਲਕੜੀ ਚੁਕ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਕਾਬਿਲ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮਨਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਤੋਂ ਵੀ ਉਚੇਰਾ ਤਰੀਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਝਵਾਨ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖ ਸਕਣ।

ਜ਼ਬਾਨੀ (oral) ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਿਸ਼ੀ ਲੋਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੂਤੀ (shruti) ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੂਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਜਿਸਨੂੰ ਸੁਣਿਆ

ਜਾਵੇ। ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਹੀ ਉਚਾਰਣ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਚਿੰਤਨ-ਮਨਨ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਔਸਤ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਮੌਖਿਕ ਤਰੀਕਾ ਅਤੇ ਉਚ ਕਾਬਲੀਅਤ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਸੋਚ-ਵਿਹਾਰ ਵਾਲਾ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

1.1.7 ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ :

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਆਕਰਣ, ਅਲੰਕਾਰ, ਸ਼ਾਸਤਰ, ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਦਿਆ, ਤਰਕ-ਵਿਗਿਆਨ, ਨਿਰੁਕਤੀ (Nirukti) ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਪ (Kalp) ਵੇਦਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸੰਸਕਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤਰਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਤਰੀਕਾ ਸੀ। ਤਰਕ ਰਾਹੀਂ ਸੱਚ ਅਤੇ ਝੂਠ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੋ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਜਾਂ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਝੂਠ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

1.1.8 ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ :

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਅਧਿਆਪਕ ਗੁਰੂਕੁਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਤਾ, ਪਥ-ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਆਗੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰਾਂ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਗਿਆਨ ਉਸ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸੀ, ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਮੇਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਾਏ ਜ਼ਰੂਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਦਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

1.1.9 ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸੇਵਾ :

ਦਾਖਲੇ ਦੀ ਰਸਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਟੱਬਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਬਾਲਣ ਲਿਆਉਣਾ, ਪਾਣੀ ਢੋਣਾ, ਅਗਨੀ ਕੁੰਡ ਦੀ ਸਫਾਈ ਕਰਨਾ, ਆਦਿ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਭੋਜਨ ਮੰਗ ਕੇ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਮੰਗ ਕੇ ਲਿਆਂਦੇ ਭੋਜਨ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੈਠ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਵੇਰੇ ਉਠਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ

ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਸੌਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੌਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਵੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ। ਉਠ ਕੇ ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।

1.1.10 ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ :

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਭ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਲੜਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਦਿਨੀ' ਅਤੇ 'ਰਿਸ਼ਿਕਾ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਨੋਪਾਮੁਦਰਾ, ਅਪਲਾ, ਹੋਮਾਸ਼ਾ, ਸ਼ਸ਼ਪਤੀ, ਘੋਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਵਰਾ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ।

1.1.11 ਵਿਵਸਾਇਕ ਸਿੱਖਿਆ :

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰੋਹਿਤੀ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੇ ਬੇਟਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਤੇ ਵੈਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਮਾਨ ਜਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾਤਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਜਮਾਤ ਹੀ ਬਣ ਗਈ ਜਿਸ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਦੀ ਜਾਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਤੇ ਵੈਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਧਰਮ ਤੇ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰਚਿਤ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਤਿਆਰੀ, ਵਜੋਂ ਅਦੁਤੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਵਾਈ, ਇਹ ਕਾਰਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਅਰਥਾਤ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਲੜਕੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਤੇ ਰਾਜ ਕਾਰਜ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੈਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

1.1.12 ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਵਸਰ :

ਹਰੇਕ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਫਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪਿਤਾ ਵੈਸ਼ ਸੀ, ਪੁੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਮਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਰੰਗ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਸੀ।

1.1.13 ਸਵੈ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਸਨ?
2. ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਕੀ ਕੰਮ ਸਨ?

1.1.14 ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ :

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਹੀ ਸੁਧਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰ ਪੱਖ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕੁਲ ਸਿਸਟਮ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਦੋਹਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਲ ਬਰਾਬਰ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਰੋਹਤ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੁਰਾ ਸੀ।

1.1.14.1 ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ :

(1) ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ : ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਇਸ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਤਾਂ ਉਹ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮ ਸਤਿ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੀ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

(2) ਬ੍ਰਹਮਚਾਰਕ ਜੀਵਨ : ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਾਂਗ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਜੀਵਨ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਯਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(3) ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ : ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਾਨਵ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਆਦਰਸ਼ ਭਾਵ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸੰਸਾਰੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜੰਜਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਿਆ ਜਾਵੇ।

(4) ਸਵੈ ਕਾਬੂ : ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੰਦਰ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਅਤੇ ਚਿੱਤ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਵੈ-ਕਾਬੂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(5) ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ : ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਉੱਪਰ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲੋਂ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ

ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਚਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਹੀ ਸ੍ਰੋਸ਼ਟ ਧਰਮ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸੱਚ, ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਵਹਾਰ ਉਪਰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਜਿਥੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰੋਰਨਾਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(6) ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ : ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਸਰੀਰਕ, ਬੌਧਿਕ, ਭਾਵਾਤਮਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਿਥੇ ਆਤਮਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਦਾਰਥਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿੱਦਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲੋਚਦੀ ਹੈ।

1.1.14.2 ਪਾਠਕ੍ਰਮ : ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਉਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ : ਚਾਰੇ ਵੇਦ (ਰਿਗਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ, ਅਥਰਵਵੇਦ) ਭਰਤ ਅਰਥਾਤ ਵਿਆਕਰਣ, ਪਿਤਰ ਗਿਆਨ (ਪਿੱਤਰਾਂ ਲਈ ਕੀਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾਨ ਆਦਿ), ਰਾਸ਼ੀਆਂ (ਅੰਕ ਗਿਆਨ), ਦੇਵ ਗਿਆਨ, ਨਿੱਧ (ਸਮਾਂ ਗਿਆਨ), ਤਰਕ, ਏਥਿਕਸ, ਦੇਵ ਵਿਦਿਆ, ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਵਿਦਿਆ, ਸਿਖਸ਼ਾ, ਕਲਪ, ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਭੂਤ ਵਿਦਿਆ, ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਵਿਦਿਆ, ਨਕਸ਼ਤਰ ਵਿਦਿਆ, ਸਰਪ ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਵਿਦਿਆਰ, ਦੇਵਗਿਆਨ ਵਿੱਦਿਆ, ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੁਗੰਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 800 ਈ: ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ, ਪਰ 500 ਈ: ਪੂ: ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ, ਸਣੇ ਉਚਾਰਣ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿਆਕਰਨਚਾਰਯ ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਲਿਖਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਅਣ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੱਕ ਨਾ ਅੱਪੜ ਜਾਣ। ਮੈਕਸ ਮੂਲਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਵੇਦ ਛਪੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਜੁਬਾਨੀ ਹੀ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਸਮੱਗਰੀ ਏਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ, ਪਰ ਧਨ ਸਨ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੋ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਭੰਡਾਰ ਮੂੰਹ ਜੁਬਾਨੀ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਰਹੇ।

1.1.14.3 ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ : ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨ:

- (1) ਮੌਖਿਕ ਤੇ ਲੇਖਣ ਕਾਰਜ
- (2) ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ
- (3) ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਧੀ

- (4) ਅਮਲੀ ਕੰਮ
(5) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ

ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਦ ਤੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ ਜੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੈਅ ਵੀ ਕੰਠ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕੰਮ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਮੰਗਦਾ ਸੀ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਢੰਗ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਬੋਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ। ਸ਼ਲੋਕ ਏਨੇ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਬੀਜਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪੰਚਤੰਤਰ ਤੇ ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ। ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਾਥੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਸਨ।

1.1.14.4 ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧ : ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਰਪਣ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਅਥਰਵਵੇਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੂਜਾ ਗੀਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਚਾਰੀ (ਵਿਦਿਆਰਥੀ) ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਭਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਲਕੜੀਆਂ ਮੰਗ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਹੀ ਭਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਵੀ ਭਿੱਖਿਆ ਉੱਪਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਤਪਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਲੀਦਾਨ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪ੍ਰਜਾਪੱਤ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਵਤਾਕੇਤੂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ — “ਬੇਟਾ ਤੂੰ ਸਕੂਲ ਜਾ, ਸਾਡੇ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਵੇਦ ਨਾ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕੇਵਲ, ਜਨਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ।” ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਤਿਯਕਾਮ ਜਿਹੜਾ ਜਬਾਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਸੀ।

1.1.14.5 ਦੰਡ : ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੰਡ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਗੌਤਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ — “ਸਿਧਾਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਦੰਡ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ, ਜੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਪਤਲੀ ਰੱਸੀ ਜਾਂ ਸੋਟੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਮੰਨੂੰ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਪਤਲੀ ਰੱਸੀ ਜਾਂ ਬਾਂਸ ਦੀ ਚਮਟੀ ਨਾਲ ਮਾਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਕੋਮਲ ਅੰਗਾਂ 'ਤੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਉਹੋ ਅਪਰਾਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਚੋਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਮਕਾਉਣਾ, ਵ੍ਰਤ ਰੱਖਣਾ, ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾਉਣਾ, ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਦੰਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

1.1.14.6 ਨੈਤਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ : ਧਰਮ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਆਚਰਣ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਸਖਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੇ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾਫ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਰੱਖੇ, ਸ਼ਹਿਦ, ਮਾਸ, ਖੁਸ਼ਬੋਦਾਰ ਤੇਲ, ਦਿਨ ਨੂੰ ਸੌਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਸਵਾਰੀ ਨਾ ਕਰੇ, ਜੁੱਤੀ ਨਾ ਪਾਵੇ, ਛੱਤਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕਰੇ, ਕਾਮ, ਮੋਹ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਗੱਪ, ਨਾਚ, ਗੌਣ-ਵਜਾਉਣ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੋਂ ਬਚੇ, ਮਿਰਚ ਮਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸਵਾਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੁਬਾਨ, ਬਾਂਹ ਅਤੇ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਹੱਸਣ, ਉਬਾਸੀਆਂ ਲੈਣ, ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਪਟਾਕੇ ਵਜਾਉਣ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਸਦਾ ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ, ਕੋਮਲ ਤੇ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ, ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਜੁਆ ਖੇਡਣਾ ਨਵੀਂ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ, ਜਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਵੱਲ ਤੱਕਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰਯ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

1.1.15 ਸਾਰ :

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਾਲ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ ਹੈ - ਰਿਗਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ ਤੇ ਅਥਰਵਵੇਦ। ਉਪਨਯਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਚਿੱਤ ਬਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਉਸਾਰੀ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਨ। ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਮਨਨ ਦੋ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਆਕਰਣ, ਅਲੰਕਾਰ, ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਦਿਆ, ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ 'ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸੰਸਕਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ (ਅਧਿਆਪਨ) ਗੁਰੂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੀ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਾਲ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਹੀ ਸੁਧਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਾਲ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰਯ ਜੀਵਨ, ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਸਵੈ ਕਾਬੂ, ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਸਨ। ਮੌਖਿਕ, ਲੇਖਨ, ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਧੀ, ਅਮਲੀ ਕੰਮ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨਾਹੀ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਫਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

1.1.16 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

- 1 ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਸਨ?
- 2 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ? ਹੁਣ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ?

3. ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
4. ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਉੱਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
5. ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕੀ ਰੋਲ ਸੀ? ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
6. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਲੇਖ ਲਿਖੋ?

1.1.17 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ :

1. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਇੰਡੀਆ : ਡਾ. ਐਸ.ਆਰ.ਵਸਿਸ਼ਟ, ਰਵੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ
2. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ : ਪ੍ਰੋ. ਬੀ.ਸੀ.ਰਾਏ
3. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ : ਡਾ. ਪੀ.ਐਲ.ਰਾਵਤ
4. ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਪਰਾਬਲਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ : ਡਾ. ਐਸ.ਪੀ.ਚੌਬੇ
5. ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਏਸ਼ੀਐਂਟ ਇੰਡੀਆ : ਐਸ.ਆਰ. ਬਖਸ਼ੀ ਲਿਪੀ ਮਹਾਜਨ

ਵੈਬ ਸੋਮੇ

1. edu.wikipedia.org
2. books.google.co.in

ਬੋਧਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ

ਪਾਠ ਦਾ ਢਾਂਚਾ

- 1.2.1 ਉਦੇਸ਼
- 1.2.2 ਭੂਮਿਕਾ
- 1.2.3 ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ
- 1.2.4 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਂ
- 1.2.5 ਅਧਿਆਪਕ
- 1.2.6 ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ
- 1.2.7 ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ
- 1.2.8 ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼
- 1.2.9 ਪਾਠਕ੍ਰਮ
- 1.2.10 ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ
- 1.2.11 ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ
- 1.2.12 ਵਿਵਸਾਇਕ ਸਿੱਖਿਆ
- 1.2.13 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ
- 1.2.14 ਵੈਦਿਕ ਤੇ ਬੋਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਤੁਲਨਾ
- 1.2.15 ਬੋਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ
- 1.2.16 ਸਾਰ
- 1.2.17 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.2.18 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

1.2.1 ਉਦੇਸ਼ :

ਪਿਆਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਸਕੋਗੇ :

- 1) ਬੋਧੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ।
- 2) ਬੋਧੀ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ।
- 3) ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ।
- 4) ਵੈਦਿਕ ਤੇ ਬੋਧੀ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਬਾਰੇ।
- 5) ਅੱਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬੋਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ।

1.2.2 ਭੂਮਿਕਾ :

600 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਇਨਸਾਨ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਰਹੋ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੱਥ ਪਰਦਰਸ਼ਨ ਲਵੋ, ਕੋਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਨਿਰਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ।" ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਵਸ਼ਕ ਗੁਣ ਹਨ। ਬੌਧਿਕ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਮਨ ਜਾਂ ਵਿਹਾਰ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਬੋਧੀ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਬੋਧੀ ਭਿਕਸ਼ੂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਲਈ ਇਹ ਸਹੂਲਤ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਂਗ ਬੌਧਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੂਤਰਪਾਤ ਦੀ ਨੀਤੀ (ceremony of initiation) ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜਵੀਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ।

1.2.3 ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ :

ਬੋਧੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਚੰਡਾਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਬਿਮਾਰ, ਅਪੰਗ ਅਤੇ ਜੁਰਮ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਪਾ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਸਿੱਖਿਆ 8 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ 12 ਸਾਲ ਤੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। 20 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਮੌਕ ਘੋਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

1.2.3.1 ਪਾਬਜਾ (Pabajja, First Ordination) :

ਪਾਬਜਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਦੁਨਿਆਵੀਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਹਰੇਕ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਤੀ

ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਪਾਬਜਾ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਠ ਵਿਚ 'ਸ਼ਰਮਣਾ' (Sharmana) ਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਦਾਖਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਘ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਵ-ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ (novice) ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪਨਾਹਾਂ (three refuges) ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਸੰਘ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਸ਼ਰਮਣਾ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦਸ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ:

- 1) ਹਿੰਸਾ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੋ।
- 2) ਸੱਚ ਬੋਲੋ।
- 3) ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰੋ।
- 4) ਬ੍ਰਹਮਚਾਰਯ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰੋ।
- 5) ਵਿਲਾਸ (luxury) ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੋ।
- 6) ਮਾਇਆ ਤਿਆਗੋ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰੋ।
- 7) ਖੁਸ਼ਬੂ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾ ਕਰੋ।
- 8) ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਗੋਸ਼ਤ (meat) ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਨਾ ਕਰੋ।
- 9) ਬਹੁਤ ਨਰਮ ਅਤੇ ਅਰਾਮਦਾਇਕ ਬਿਸਤਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾ ਕਰੋ।
- 10) ਬੇਵਕਤ (untimely) ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਖਾਓ।

ਬੱਚੇ ਦਾ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਉਸਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤਪਦਿਕ ਰੋਗ, ਕੋਹੜ ਜਾਂ ਹੋਰ ਭੂਤ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਿਤ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਘ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਜ਼ਰਮਾਂ, ਗੁਲਾਮਾਂ, ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਘ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਪਾਬਜਾ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ 20 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਸੰਪਦਾ ਨੀਤੀ (upasampada) ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਪਸੰਪਦਾ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

1.2.3.2 ਉਪਸੰਪਦਾ (upasampada) ਪਾਬਜਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਿਕਸ਼ੂ ਨੂੰ ਉਪਸੰਪਦਾ ਨੀਤੀ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਵ-ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸਾਧੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਾਬਜਾ ਅਸਥਾਈ (transitory) ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਉਪਸੰਪਦਾ ਨੀਤੀ ਸਥਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਈ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸੰਘ

ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰ ਦਾ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਉਪਸੰਪਦਾ ਨੀਤੀ ਸਾਰੇ ਸੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਯੋਜਨ ਦਾ ਢੰਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਰਮਣਾ ਇੱਕ ਸਾਧੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਅਤੇ ਹਥ ਵਿਚ ਖ਼ੇਰਾਤ ਦਾ ਕਟੋਰਾ (alms-bowl) ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ (upajjhaya or upadhyaya) ਜਾਂ ਉਪਾਧਿਆਏ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਪਸੰਪਦਾ ਨੀਤੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਾਧੂ ਮਠ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੰਘ ਦੇ ਇਕੱਠ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਇਕੱਠ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸਦੀ ਗਲ ਧਿਆਨ-ਪੂਰਵਕ ਸੁਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੱਸਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸਨੇ ਬੁੱਧ, ਉਸਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਘ ਦੀ ਅਵਹੇਲਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

1.2.4 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਂ :

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਕੁੱਲ ਸਮਾਂ 22 ਸਾਲ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 12 ਸਾਲ ਪਾਬਜਾ ਅਤੇ 10 ਸਾਲ ਉਪਸੰਪਦਾ ਦਾ ਸੀ।

1.2.5 ਅਧਿਆਪਕ :

ਬੋਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੁਣ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਸੀ:

- 1) ਉਸਨੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਸ ਸਾਲ ਇੱਕ ਸਾਧੂ (monk) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਹੋਣ। ਉਸ ਦਾ ਆਚਰਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਉਦਾਰ ਮਨੁੱਖ ਹੋਵੇ।
- 2) ਉਸਦਾ ਦਿਮਾਗੀ ਸਤਰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ।

1.2.6 ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ :

ਬੋਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਕੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਲਈ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਕੱਪੜੇ ਬਰਤਨ ਧੋਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਿਸ਼ ਭਿਕਸ਼ਾ ਮੰਗਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ (ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲ ਕੇ) ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਰਤ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਆਰਾਮ ਦਾ ਸਮਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਜਦੋਂ ਵੀ ਚਾਹੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਸੋ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤਤਪਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਿਸ਼ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਿਸ਼ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੋਂ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਿਸ਼ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਘ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਅਧਿਆਪਕ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਉਸਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ

ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਸ਼ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦਸੇ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ।

1.2.7 ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ :

ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸਨੇਹ-ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਧਾਰਣ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਲਈ ਉਹੋ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਨਿਯਮ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਮਠ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮਠ ਵਿਚੋਂ ਛੇਕ (Expell) ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਐਨਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਿਸ਼ ਉਸ ਤੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿੱਸੇ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਬਹਿਲਾਉਂਦਾ ਸੀ।

1.2.8 ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ :

ਬੌਧਿਕ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਮੱਠਾਂ ਜਾਂ ਵਿਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਹਾਰ, ਸੰਘਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਕਮਰਿਆਂ ਦੀ ਇਥੇ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਨਾਲੰਦਾ ਦੇ ਪੁਰਾਤਤਵਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸਾਧੂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੜਕਦੀ ਧੁੱਪ ਜਾਂ ਬਰਫ-ਬਾਰੀ ਜਾਂ ਬਾਰਿਸ਼ ਦੇ ਮੌਸਮਾਂ ਵਿਚ ਮੱਠਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਮੀਰ ਤਬਕੇ ਨੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵਰਸ਼ਾਵਾਸਾ (varshavasas, rain retreats) ਬਣਵਾ ਦਿੱਤੇ।

ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹਨਾਂ ਮੱਠਾਂ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਸੀ। ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਿਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਜੁਨਾਹ ਹਨ।

ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੋਵੇਂ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਚੀ ਸੋਚ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਦਾ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਭਿਕਸ਼ਾ ਮੰਗਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਇਸ ਭਿਕਸ਼ਾ ਉਪਰ ਹੀ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਿਕਸ਼ਾ ਮੰਗਣਾ ਮਨ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਫਲ, ਦੁੱਧ, ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਗੁੜ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

1.2.9 ਪਾਠਕ੍ਰਮ :

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੰਮ ਸੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ।

ਬੋਧੀ ਭਿਕਸ਼ੂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੁਤਾਂਤਾ, ਵਿਨਾਯਾ ਅਤੇ ਧਾਮਾ (Suttanta, Vinaya and Dhamma) ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੱਤਣਾ, ਬੁਣਨਾ, ਕਪੜੇ ਦੀ ਛਪਾਈ, ਸਿਲਾਈ, ਚਿਤਰਕਾਰੀ, ਲੇਖਾਜੋਖਾ, ਦਵਾਈ, ਚੀਰ-ਫਾੜ ਅਤੇ ਮੁਦ੍ਰਾਕਣ (coinage) ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ ਸਨ।

ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਸਨ : ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੜ੍ਹਨ, ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਹਿਸਾਬ (reading, writing and arithmetic 3R's) ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਫਿਲਾਸਫੀ, ਯੁੱਧ ਵਿਦਿਆ, ਦਵਾਈਆਂ ਵਰਗੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

1.2.10 ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ :

ਬੌਧਿਕ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਮੂੰਹ ਜ਼ਬਾਨੀ (oral) ਸੀ। ਅਚਾਰੀਆ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ ਨੂੰ (direct method) ਅਪਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਇਹ ਭਾਸ਼ਨ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਅਗਲਾ ਪਾਠ ਤਾਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਉਦਾ ਸੀ ਜਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਹਿਲੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਬਖਸ਼ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਹੇਤੂ ਵਿੱਦਿਆ ਵੀ ਅਪਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੋਧੀ ਭਿਕਸ਼ੂ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਈ ਵਾਰੀ ਝਗੜੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਵਿਕਰਮਸ਼ਿਲਾ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਧਰਮ ਅਤੇ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ੁਭ ਅਵਸਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਹਾਰਕ ਰੁਚੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਸਿਧਾਤਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ (theoretical and practical) ਸਨ। ਕਲਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਸੇ ਮਾਹਿਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸੇ ਕੋਲੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।

1.2.11 ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ :

ਬੌਧਿਕ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਦਮੀਆਂ ਤੋਂ ਤੁੱਛ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਗੁਰੂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਿਯ ਸ਼ਿਸ਼ ਆਨੰਦ ਦੇ

ਕਹਿਣ ਉਪਰ ਬੁੱਧ ਨੇ ਤਕਰੀਬਨ 500 ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲੇ ਲਈ ਬੁੱਧ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਵੀ ਲਗਾਈਆਂ।

ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਵੱਖ ਸਕੂਲੀ ਸੰਘਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਾਲ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ੀ ਸਮਾਂ (probation period) ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਾਰੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧੂ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਥਾਈ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਸ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਚ ਲਿਆਕਤ (caliber) ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉਤਪਾਦਿਕ ਹੋਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਥ ਪਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ : ਸੰਘ ਮਿਤਰਾ ਜੋ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕਾ ਮਹਾਨ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਸਿਲੋਨ (Ceylon) ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਸੀਲੋਹਾਤਾਰਿਕਾ, ਪ੍ਰਭੂਦੇਵੀ ਅਤੇ ਵਿਆਨਕਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵਿਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਸਨ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਜੋ ਅਰਥ ਹਨ ਉਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਸਤਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਤੱਰ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਸੀ। ਉਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉੱਚ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਤਬਾ ਹੋਰ ਵੀ ਗਿਰ ਗਿਆ ਸੀ।

1.2.12 ਵਿਵਸਾਇਕ ਸਿੱਖਿਆ :

ਬੋਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਸੀ, ਪਰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿੱਤਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਕਈ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਵਪਾਰ, ਘਰੇਲੂ ਉਦਯੋਗ, ਸ਼ਿਲਪ, ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ, ਪੇਟਿੰਗ ਦਾ ਕੰਮ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਚਕਿਤਸਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।

1.2.13 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ :

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਮੁਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਹਾਰ ਜਾਂ ਸੰਘ, ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਬੋਧੀ ਮੱਠ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਏ। ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਲਈ ਉਮਰ 8 ਸਾਲ ਸੀ। ਉਚੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਮੱਠ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੜ੍ਹਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਰੀਆ, ਤਿੱਬਤ, ਜਾਵਾ ਆਦਿ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਟੈਕਸਲਾ, ਨਾਲੰਦਾ, ਬਲਭਾ ਤੇ ਮਿਥੀਲਾ ਆਦਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ।

1.2.13.1 ਤਕਸ਼ਿਲਾ : ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਹ ਗੰਧਾਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਟੱਕਸਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਗ੍ਰਾਮਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਇਣੀ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਵਾਜਾਈ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡਿਓਂ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਖਿੱਚੇ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ 16-17 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅੱਠ ਸਾਲ ਇਥੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਸਿਲੇਬਸ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ 18 ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਡਾਕਟਰੀ, ਔਸ਼ਧੀ, ਸਰਜਰੀ, ਧਨੁਸ਼ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਵਿਦਿਆ, ਜੋਤਿਸ਼, ਤਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਲੇਖਾ-ਗਣਿਤ, ਕਾਮਰਸ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਦੈਵੀ ਗਿਆਨ, ਸੱਪ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਜਾਦੂ ਆਦਿ।

1.2.13.2 ਨਾਲੰਦਾ : ਨਾਲੰਦਾ ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਜੋ ਇੱਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂਨਸਾਂਗ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਨਾਲੰਦਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - 'ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵੀ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਕੰਧ ਸੀ।

ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਭਵਨ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮਗੰਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਖੰਡ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਨ - ਰਤਨ ਸਾਗਰ, ਰਤਨੋਪੀ ਅਤੇ ਰਤਨ ਰੰਜਕ। ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ 8 ਵੱਡੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 300 ਕਲਾਸ-ਰੂਮ ਸਨ। ਇਹ ਇਮਾਰਤਾਂ 6-6 ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਕ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਾਰੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚਕਾਰ ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 10 ਸਰੋਵਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਲ-ਖੇਡਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ 10,000 ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ 1500 ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਤਕਰੀਬਨ 1000 ਲੈਕਚਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਿਆਰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਦਰਵਜ਼ੇ ਦਾ ਇੱਕ ਦਵਾਰ-ਪੰਡਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਪਰੀਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਦਾਖਲਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਤਕਰੀਬਨ 10 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲੋਕ ਹੀ ਟੈਸਟ ਪਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ- ਮਹਾਂਯਾਨ ਅਤੇ ਹੀਨਯਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਆਕਰਣ, ਜੋਤਿਸ਼, ਵਸਤੂ ਕਲਾ, ਆਯੁਰਵੇਦ ਆਦਿ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਸੀ।

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਹੋਸਟਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ, ਭੋਜਨ, ਵਸਤਰ, ਇਲਾਜ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਮੁਫਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਨਤੰਤਰਿਕ

ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੁਲਪਤੀ ਅਤੇ ਅਧਿਅਕਸ਼ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੁਲਪਤੀ ਨੂੰ ਭਿਖਸ਼ੂ ਸਰਵਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਚੁਣਦੇ ਸਨ। ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ ਦਾਖਲੇ, ਸਿਲੇਬਸ, ਟਾਈਮਟੇਬਲ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੰਚਾਲਨ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ ਸਨ।

ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੱਜ ਤੋਂ 800 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਖਤਿਆਰ ਖਿਲਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਾੜ ਦਿੱਤੀ, ਇਮਾਰਤ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਬੁੱਧ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਾਲੰਦਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਬਹੁੱਤ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ।

1.2.13.3 ਵਲੱਭੀ : ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਨਾਲੰਦਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਇਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਸ਼ਾਸਕ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਟਾਈ-ਸਾਂਗ ਅਨੁਸਾਰ 'ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਹੀਨਯਾਨ ਸ਼ਾਖਾ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿਚ ਮਹਾਂਯਾਨ ਸ਼ਾਖਾ 'ਤੇ ਬਲ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਾਲੰਦਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ 2-3 ਸਾਲ ਵਿਆਕਰਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਲੱਭੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਨਾਲੰਦਾ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ।

1.2.13.4 ਵਿਕਰਮਸਿਲਾ : ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਲੰਦਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਮਗਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਾਰੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ 107 ਮੰਦਿਰ ਸਨ ਤੇ ਛੇ ਕਾਲਜ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਰਾਜਾ ਧਰਮਪਾਲ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਅੱਠਵੀਂ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵੀ ਨਾਲੰਦਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖਿਲਜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਕ ਬਹੁਤ ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਅਧਿਅਕਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹੋ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿੱਚ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹਾਂਯਾਨ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਅਤਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਆਪ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ 6 ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗੋਟ-ਪੰਡਿਤ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰੀਖਿਆ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੇਂਦੇ ਸਨ।

1.2.13.5 ਜਗਦਾਲਾ ਅਤੇ ਉਦੇਤਪੁਰੀ : ਇਹ ਬੁੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਦੋ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਇਹ ਕਿੱਥੇ ਸਥਿਤ ਸਨ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ

ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਦੱਖਣੀ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ। ਇਹ 8ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਸਨ।

ਹਿੰਦੁਨਸਾਂਗ ਹੋਰ ਕਈ ਕੇਂਦਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜਗਦਲ, ਮਿਥਿਲ, ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਠਹਿਰਿਆ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ।

1.2.14 ਵੈਦਿਕ ਤੇ ਬੋਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਤੁਲਨਾ :

ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਹੀ ਸੁਧਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੇਦ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਣੀ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਬਾਰੇ ਬੁੱਧ ਮਨ, ਵੈਦਾਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਸਰਣ ਉਚਤਮਤਾ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਸਨ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਡੱਪਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵੈਦਿਕ ਤੇ ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਲਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਸਿੱਖਿਆ	ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਸਿੱਖਿਆ
1. ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂ ਗੁਰੁਕੁਲ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।	1. ਸਿੱਖਿਆ ਸਕੂਲ ਜਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਾਂਗ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।	2. ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।
3. ਵੈਦਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।	3. ਸਿੱਖਿਆ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਆਮ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੀ।	4. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਭਾਸ਼ਵਾ ਸਨ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਫਤ ਸੀ	5. ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਫੀਸ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

6. ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਖ਼ਤਰੀਆਂ ਤੇ ਵੈਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੀ।	6. ਕਿਸੇ ਜਾਤ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ।
7. ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸੀ।	7. ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਣਦੇ। ਸਾਧੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ।
8. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।	8. ਪਾਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।
9. ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਰਫ਼ ਵੈਦਾ, ਪੁਰਾਣਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਸੀ।	9. ਇਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮਟੀਰੀਅਲ ਅਧਿਆਪਨ, ਧਰਮ ਤੋਂ ਨਿਰਮਾਣ, ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ, ਸਾਲਾਨਾ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
10. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ, ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ, ਅਧਿਆਤਮਕ, ਵੈਦਾ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਪੁਰਾਣ, ਅਤੇ ਕਿਤੋਈ ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਨ।	10. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ, ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਜੀਵਨ, ਬੁੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਨਿਰਮਾਣ ਆਦਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਨ।

ਬੋਧੀ ਮੱਠਾਂ ਦਾ ਪੱਧਰ ਗਿਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਕਮੀ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਸੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਮਾਧਵਚਾਰੀਆ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਚਮਕ ਕਾਇਮ ਰਹੀ।

1.2.15 ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ :

ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਲੋਕ ਮੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਰਮਾ ਵਿੱਚ ਅੰਗੋਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਮਰਦ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੱਠਾਂ ਵਿਚ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਵੀ 12 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਠਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਗਣਿਤ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਧਰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸੱਚ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਬੋਧੀ ਮੱਠਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੱਠਾਂ ਦੇ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਖਰਤਾ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਮਿਟ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਰਤੀ ਫਲਸਫੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਉਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਥੋੜਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਕੂਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬੋਧੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਨ, ਡਾਕਟਰੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ, ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਫਲਸਫਾ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਬੜੇ ਉਤਮ ਗ੍ਰੰਥ ਲਾਜਕ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਜਿਹੜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ, ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ :

- (1) ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਆਮ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਖਾਸ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਸੀ।
- (2) ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।
- (3) ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਉਮਰ, ਨਿਯਮ ਆਦਿ ਅੱਜ ਵੀ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
- (4) ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਜੋ ਕਿ ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਆਈਆਂ।
- (5) ਗਰੁੱਪ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਸਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ।

1.2.16 ਸਾਰ :

ਬੋਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਾਲ ਤੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲੋਂ ਭਾਵੇਂ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਚਲ ਸਕੀ। ਬੋਧੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਪਾਬਜਾ ਤੇ ਉਪਸੰਪਦਾ ਦੋ ਰਸਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ 22 ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 12 ਸਾਲ ਪਾਬਜਾ ਤੇ 10 ਸਾਲ ਉਪਸੰਪਦਾ ਦਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਮਠ ਦੇ ਮੌਕੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਮਾਗੀ ਸਤੱਰ ਬਹੁਤ ਉਚਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੋਵੇਂ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਚੀ ਸੋਚ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਤੇ ਹਿਸਾਬ ਅਤੇ ਉਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਫਿਲਾਸਫੀ, ਯੁੱਧ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਵਰਗੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸੀ।

ਤਕਸ਼ਿਲਾ, ਨਾਲੰਦਾ, ਮਿਥੀਲਾ ਆਦਿ ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਸਨ। ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਬੋਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਜੇਕਰ ਸੁਮੇਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਪਰ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ। ਫੇਰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰੂ ਢਾਹ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦ ਮੱਧਕਾਲੀ ਕਾਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਈ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ।

1.2.17 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਬੋਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੂਤਰਪਾਤ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
2. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਦੇ ਬੋਧ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਉੱਤਰ ਦਿਓ:
  - 1) ਪਾਬਜਾ
  - 2) ਉਪਸੰਪਦਾ ਰਸਮ
  - 3) ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ
  - 4) ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ
  - 5) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼
3. ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਚਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
4. ਬੋਧਿਕ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
5. ਬੋਧਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
6. ਬੋਧਿਕ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
7. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ:
  - 1) ਟੈਕਸਲਾ (2) ਨਾਲੰਦਾ ਤੇ ਵਲੱਭੀ

1.2.18 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ :

ਐਸ. ਐਨ. ਮੁਕਰਜੀ	:	ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਇੰਡੀਆ
ਜੇ.ਸੀ. ਅਗਰਵਾਲ	:	ਲੈਂਡ ਮਾਰਕਸ ਇਨ ਦੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਮਾਡਰਨ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ
ਐਸ.ਆਰ. ਵਸਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਐਸ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ	:	ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਇੰਡੀਆ
ਐਸ. ਨਰੂਲਾ ਅਤੇ ਜੇ.ਪੀ.ਨਾਇਕ	:	ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਇੰਡੀਆ
ਬੀ.ਸੀ. ਰਾਏ	:	ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ
ਐਸ.ਆਰ.ਬਖਸ਼ੀ ਅਤੇ ਮਹਾਜਨ ਐਲ.	:	ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਏਸ਼ੀਅੰਟ ਇੰਡੀਆ

1.2.19 ਵੈਬ ਸੈਮੇ

1. www.essortment.com
2. books.google.co.in

ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ

ਪਾਠ ਦਾ ਢਾਂਚਾ

- 1.3.1 ਉਦੇਸ਼
- 1.3.2 ਭੂਮਿਕਾ
- 1.3.3 ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
- 1.3.4 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੰਤਵ
- 1.3.5 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਗਠਨ
- 1.3.6 ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੁਝ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇ
- 1.3.7 ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ
- 1.3.8 ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ
- 1.3.9 ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਗੁਣ ਤੇ ਔਗੁਣ
- 1.3.10 ਸਾਰ
- 1.3.11 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.3.12 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

1.3.1 ਉਦੇਸ਼ :

ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਹ ਜਾਨਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਕਿ :

- (1) ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਸਨ?
- (2) ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੀ ਹੈ?
- (3) ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ?
- (4) ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜ ਦੇ ਗੁਣ ਤੇ ਔਗੁਣ ਕੀ ਹਨ?

1.3.2 ਭੂਮਿਕਾ :

ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ

ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਲਮ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਵੀ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਏ.ਡੀ. ਵਿੱਚ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਲੁੱਟੇ ਹੋਏ ਧਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਿਮ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਇਸ ਨਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਸਟਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪਸ਼ਤੋ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮੁਸਲਿਮ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਪਦਵੀਆਂ ਉਪਰ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਮੈਡੀਕਲ ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਕਿੱਤਈ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨੀਵੀਂ (inferior) ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਕੇ (ਬਖਤਿਆਰ ਨੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਤਬਾਹ ਕੀਤੇ) ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤੇ।

1.3.3 ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ : ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ :

1.3.3.1 ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ : ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਦੋਨੋਂ ਮੁਗਲ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ, ਬਾਬਰ ਨਾਮਾ, ਅਕਬਰ ਨਾਮਾ ਆਦਿ।

1.3.3.2 ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ : ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਜਗਾਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਗੱਲ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

1.3.3.3 ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪਸਾਰ : ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚਿਰਕਾਲ ਲਈ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉਪਰ ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ

ਸਕਦੀ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਇਸ ਭਾਂਤ ਫਲ-ਫੁੱਲ ਗਈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਦਮ ਤੋੜ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਡਾ. ਐਫ.ਈ.ਜੀ. ਲਿਖਦੇ ਹਨ

"Mohammedan education was a foreign system transplanted in India and grew up in its new soil with very little connection with the Brahmanic education"

1.3.3.4 ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ੈਲੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ : ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਉਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਕੇ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਕ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਭਲੀ-ਭਾਂਤੀ ਸੁੱਚੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਉਹ ਸਾਧਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਥੰਮ੍ਹ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ।

1.3.4 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੰਤਵ :

ਮੱਧ ਕਾਲੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੰਤਵ ਵਿਭਿੰਨ ਸਨ। ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਹਨਾਂ ਮੰਤਵਾਂ ਉੱਪਰ ਖਰੀ ਉਤਰਦੀ ਸੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੰਤਵ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਕਬਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਵੇ ਜਦ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸਲਾਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਅਤੇ ਬੇਸ਼ਕ ਹਿੰਦੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸਲਾਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੰਤਵ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਨ :

1. ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਮੰਤਵ ਸੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਸਾਰਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਗਿਆਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਤੀ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ।
2. ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣਾ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੀ ਗਾਜ਼ੀ ਜਾਂ ਆਤਮਾ-ਬਲਿਦਾਨੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਖਿਆਲਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਾਉਣਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮੀਅਤ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੰਸਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ।

4. ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਕ ਮੰਤਵ ਭੌਤਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਸਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਾਣ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

1.3.5 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਗਠਨ :

ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ 'ਮਕਤੱਬ' ਜਾਂ 'ਮਦਰੱਸਿਆਂ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਕਤੱਬ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਦਰੱਸੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

1.3.5.1 ਬਿਸਮਿਲਾ : ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਅਰੰਭ 'ਬਿਸਮਿਲਾ ਖਾਨੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਸਮ ਬੱਚੇ ਦੇ 4 ਸਾਲ 4 ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ 4 ਦਿਨ ਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਰਸਮ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਸਤਾਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਸਮ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਉਪਨਯਨ ਤੇ ਬੋਧੀ ਕਾਲ ਦੇ ਪਬਜਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਪਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਤਾਜ ਪਵਾ ਕੇ ਮੌਲਵੀ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਘਰ ਹੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ।

1.3.5.2 ਮਕਤੱਬ : ਮਕਤੱਬ ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਕੁਤੁਬ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹ ਸਥਾਨ ਜਿਥੇ ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਮਕਤੱਬ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਕਤੱਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਭੇਜਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੌਰ ਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।

1.3.5.3 ਮਦਰੱਸੇ : ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਦਰੱਸੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਹ ਸੰਸਥਾਨ ਸਨ ਜਿਥੇ ਕਿ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਕਤੱਬ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੱਚਾ ਮਦਰੱਸੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਮੌਕੇ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਰਸਮ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜਰੀਰਾਂ (ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡ) ਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਵੀ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਇਮਦਾਦ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਵਿਭਾਗ ਨਿਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਕਮਰੇ ਦੇਣ ਲਈ ਕਈ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਸਟਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਸੀ।

1.3.5.4 ਦਾਖਲਾ : ਮਕਤੱਬ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਇੱਕ ਸਪੈਸ਼ਲ ਤਰੀਕਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਬੱਚਾ ਚਾਰ ਸਾਲ, ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਚਾਰ ਦਿਨ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਵਧੀਆ ਕੱਪੜੇ ਪੁਆਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਆਇਤਾਂ ਦੁਹਰਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ 'ਬਿਸਮਿਲਹਾ' (ਅੱਲ੍ਹਾ) ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ

ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਕਤੱਬ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

1.3.5.5 ਪਾਠਕ੍ਰਮ : ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਲਿਪੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਸਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣਾ ਬੱਚੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੇਵਲ ਆਇਤਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ-ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਪਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਸਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਯੂਸਫ਼, ਜੁਲੇਖਾ ਅਤੇ ਲੈਲਾ ਮਜ਼ਨੂੰ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੱਤਰ-ਲੇਖਨ, ਅਰਜ਼ੀ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਬੱਚੇ ਵੀ ਮਕਤੱਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੌਲਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਲਈ ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਸੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਲ ਵਰਗਾ ਦੇ ਬਲ ਵਿਹਾਰਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ (Practical and Theoretical) ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ (1) ਵਿਵਹਾਰਕ (secular) (2) ਧਾਰਮਿਕ (religious) ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਰਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਵਿਆਕਰਣ, ਗੱਦ, ਇਤਿਹਾਸ, ਫਿਲਾਸਫੀ, ਗਣਿਤ, ਭੂਗੋਲ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਦਿ।

ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਪਰ ਅਕਬਰ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਇਸਲਾਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਰਿਵਾਇਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਹਿੰਦੂ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਕਾਲਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਬਾਰੇ, ਫਿਲਾਸਫੀ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

1.3.5.6 ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ : ਮਕਤੱਬ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਮੂੰਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਮੂੰਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਂ ਕੁਝ ਬੇਕਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜ਼ਾਈ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਯਾਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰਾਂ

ਦਾ ਗਿਆਨ, ਫਿਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਫੇਰ ਵਾਕਾਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਮੱਦਰਸੇ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਦਰੱਸਾ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਜਾਹਿਰ ਹੈ, 'ਮਦਰੱਸਾ' ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਦਰਸ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਭਾਸ਼ਣ'। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਵਜੋਅ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਂਗ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੀਟਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਅਤੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਧਰਮ ਤਰਕ-ਵਿਗਿਆਨ, ਫ਼ਿਲਾਸਫੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ (analytical) ਅਤੇ ਆਗਮਨ (inductive) ਢੰਗ ਅਪਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਉਪਚਾਰਕ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਵੀ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੱਧ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਵੈ-ਸਿੱਖਿਆ (self-study) ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰੀਕਾ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਅਗਵਾਈ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

1.3.5.7 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ :

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਜਦ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਤਾਂ ਇਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਈ ਜਾਣ ਲੱਗੀ।

1.3.5.8 ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਬੰਧ : ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਨਿੱਘਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਿਵੇਕਲੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਘੱਟ ਸੀ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰੁਤਬਾ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਸੀ। ਮਕਤੱਬਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਸਟਲ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਹੋਸਟਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

1.3.5.9 ਇਨਾਮ ਤੇ ਸਜ਼ਾ : ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਫੇ, ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ ਤਮਗੇ ਅਤੇ ਮੈਡਲ ਦੇ ਕੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਛੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਉਪਰ ਨੌਕਰੀਆਂ

ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਗਿਆਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਸੂਰਵਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਸਰੀਰਕ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੇ ਕੋਈ ਕਾਇਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਵੱਲ ਉਂਗਲੀ ਨਹੀਂ ਉਠਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬੈਂਤ ਲਗਾਉਣਾ, ਮੁਰਗਾ ਬਣਾਉਣਾ ਜਾਂ ਉਲਟਾ ਲਟਕਾਉਣਾ : ਇਹ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

1.3.5.10 ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ : ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਪਰਦਾ-ਪ੍ਰਥਾ ਬਹੁਤ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਲੜਕੀਆਂ ਮਕਤੱਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਦਰੱਸੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ, ਸਿੱਖਿਅਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਵਿਗਿਆਨ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ : ਗੁਲ ਬਦਨ, ਬਾਬਰ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਜਿਸਨੇ ਹਮਾਯੂੰਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ, ਸੁਲਤਾਨਾ ਰਜ਼ੀਆ ਫੌਜੀ ਕਲਾ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ, ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਇਕ ਕਾਬਿਲ ਮਹਾਰਾਣੀ, ਜੇਬ-ਉਨ-ਨਿਸਾ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਵਿਤਰੀ ਸੀ (ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਮੱਖਾਫੀ ਉਸਦਾ ਅਹਿਮ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ)

1.3.6 ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੁਝ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇ :

ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

1.3.6.1 ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ : ਮੁਸਲਿਮ ਹਮਲਾਵਰ ਕੇਵਲ ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲੜਾਈ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ ਅਤੇ ਬੇਹਤਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਸਨ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿੱਚ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ, ਨੇਜ਼ਬਾਜ਼ੀ, ਤੀਰਕਸ਼ੀ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਉਣਾ, ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਦਾ ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਫੌਜੀ ਦਾਅ-ਪੇਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

1.3.6.2 ਕਲਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ : ਬੇਸ਼ਕ ਮੁਸਲਿਮ ਕਾਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨੋ ਸ਼ੌਕਤ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਤਾਨਸੇਨ ਇਕ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਨ੍ਰਿਤ-ਕਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਮਿਲਿਆ। ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਖੁਦ ਇਕ

ਉਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਸੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਕ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਰੁੱਚੀ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਆਗਰੇ ਦਾ ਤਾਜ ਮਹਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਦਭੁੱਤ ਇਮਾਰਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਅੱਜ ਵੀ ਵਧਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹਸਤ-ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਾ ਦੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦਾ ਕੰਮ, ਗਹਿਣੇ, ਕਢਾਈ, ਮੀਨਾਕਾਰੀ, ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣਾ, ਰੱਥ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਲਈ ਅਸਲਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸੱਨਤਾਂ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਕਲਾ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾਉਣਾ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਚਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਪੁਸ਼ਤੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਾਂਗ ਕੋਈ ਵੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

1.3.6.3 ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਤਰੱਕੀ : ਮੁਸਲਿਮ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਤਰੱਕੀ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸਿਖਰ ਛੂਹ ਲਏ। ਮੁਸਲਿਮ ਹੁਕਮਰਾਨ ਆਪਣੀ ਮਹਿਮਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਤੱਰਕ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕੁਝ ਯੋਗ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ (ਰਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਆਇ)। ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੀਰ-ਹਸਨ-ਦੇਹਲਵੀ ਨੇ 'ਦੀਵਾਨ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ-ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ-ਅਲੀਆ ਦਾ ਯਾਦ-ਪੱਤਰ (memo) ਲਿਖਿਆ। ਬਾਬਰ ਖੁਦ ਵੀ ਇਕ ਉਘਾ ਲਿਖਾਰੀ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਵੀ ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ।

1.3.7 ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ :

ਭਾਰਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗਜ਼ਨੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਸਊਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਗਜ਼ਨੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮਦਰੱਸੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਥੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਲਤਨਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਮਦਰੱਸੇ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀ ਨੇ ਅਜਮੇਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਮਦਰੱਸੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਤੱਬਦੀਨ ਔਲਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਵਿਖਾਈ, ਕਈ ਮਸਜਿਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਕੱਤਬੇ ਬਣਾਏ। ਰਜ਼ੀਆ ਬੇਗਮ, ਨਸੀਰੂਦੀਨ ਅਤੇ ਬਾਲਬਨ ਨੇ ਵੀ ਮਕੱਤਬੇ

ਖੋਲਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਤੁਗਲਕ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਮਕਤੱਬੇ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ 9 ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਦਿੱਤੇ। ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ। ਉਰਦੂ ਇਸੀ ਸਮੇਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ।

ਅਕਬਰ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਤੇ ਸਫਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰੂੜੀਵਾਦ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਖੇਤੀ, ਜੋਤਿਸ਼, ਸਰੀਰਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਹ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਨ, ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਪੰਤਾਲੀ ਦੇ ਪਾਠ ਪੜਾਏ ਜਾਣ, ਅਕਬਰ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਮਕਤਬ ਤੇ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੁਧਾਰ ਹੋਏ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਬੱਚੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੜਨ ਲਈ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਤਹਿਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਦਰੱਸਾ ਖੁਲਵਾਇਆ। ਕਿੱਤਾ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਵੀ ਸਕੂਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਵੀ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਕਈ ਮਕਤੱਬੇ ਅਤੇ ਮਦਰੱਸੇ ਬਣਾਏ ਤੇ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਈ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਨੇ ਜਾਮਾ ਮਸਜਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਵਾਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਪਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਦਰੱਸ-ਇ-ਰਹੀਆ ਨਾਮ ਦੀ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

1.3.8 ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ : ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ, ਆਗਰਾ, ਦਿਲੀ, ਜੋਨਪੁਰ, ਲਾਹੌਰ, ਅਜਮੇਰ, ਬਿਦਰ, ਫਿਰੋਜ਼ਾਬਾਦ, ਜਲੰਧਰ, ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਬਿਜਾਪੁਰ ਸਨ।

1.3.8.1 ਆਗਰਾ : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਦਰਸੇ ਵਿੱਚ, ਸਾਹਿਤ, ਗਣਿਤ, ਦਰਸ਼ਨ, ਮੈਡੀਸਨ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਕਬਰ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

1.3.8.2 ਦਿੱਲੀ : ਨਸੀਰੂਦੀਨ ਨੇ ਨਸਾਰਿਆਂ ਮਦਰੱਸਾ ਇਥੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੌਤਮ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਇਥੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜ਼ੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਥੇ 34 ਮੁਸਲਿਮ ਸਨਾਵਰ ਸਨ। ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਨੇ 30 ਮਦਰੱਸੇ ਇਥੇ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਹਮਾਯੂੰ ਨੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲ ਦੇ ਲਈ ਮਦਰੱਸੇ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਅਕਬਰ, ਜਹਾਂਗੀਰ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਵੀ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮਦਰੱਸੇ ਖੋਲ੍ਹੇ।

1.3.8.3 ਜੋਨਪੁਰ : ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਜੋਨਪੁਰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਥੇ ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਰਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਜੋਨਪੁਰ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ।

1.3.8.4 ਬਿਦਰ : ਮੁਹੰਮਦ ਗਵਾਂ ਅਤੇ ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਬਿਦਰ ਨੂੰ ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਥੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਥੇ ਕਈ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਿਜਾਪੁਰ, ਗੋਲਕੁੰਡਾ, ਮਾਲਵਾ, ਮੁਲਤਾਨ, ਗੁਜਰਾਤ, ਲਖਨਊ ਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਹਨ ਜਿਥੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇਕ ਮਕਤਬ ਤੇ ਇੱਕ ਮਦਰਸਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ।

1.3.9 ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਢੇਸ :

1.3.9.1 ਗੁਣ :

1. ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚਕਾਰ ਬਰਾਬਰ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਸੀ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਲਈ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ।
3. ਕੋਈ ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਚ ਗਹਿਰਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਬੰਧ ਸੀ।
4. ਵਿੱਦਿਆ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁਫਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।
5. ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਰਿਕਾਰਡ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਭਾਲੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਹੋਈ। ਨਾਜ਼ਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਗੱਦ ਅਤੇ ਪੱਦ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ।
7. ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੁੱਚੀ ਨੂੰ ਵੀ ਹੌਸਲ-ਅਫਜ਼ਾਈ ਮਿਲਦੀ ਸੀ।

1.3.9.2 ਢੇਸ :

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਲਾਕਾਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰੁਕ ਗਿਆ।
2. ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।
3. ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਵਲੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ।
4. ਬੇਸ਼ਕ ਮੁਸਲਿਮ ਧਰਮ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਸਤੱਰ ਤੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

5. ਮਕਤੱਬਾਂ ਅਤੇ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਚੰਦੇ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਇਹ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।
6. ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕੀ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਫਲਸਫੇ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ)।
7. ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਪਠਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਰੱਟਾ-ਮਾਰਨ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।
8. ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
9. ਸਰੀਰਕ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਉਪਰ ਕੁਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।
10. ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ਕ ਕਈ ਗੁਣ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਯੋਰਪ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਤੱਕ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜੁੱਟ ਬਣਾਈ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸੱਦ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ।

1.3.10 ਸਾਰ :

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚੱਲਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਿਸਮਿਲਾ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਕਤਬੇ ਤੇ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੱਦਰਸਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ, ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ, ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪਸਾਰ ਆਦਿ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਨ। ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਦਰਸਿਆਂ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਵਿਆਕਰਣ, ਗੱਦ, ਇਤਿਹਾਸ, ਫਿਲਾਸਫੀ, ਗਣਿਤ, ਭੂਗੋਲ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਜੋਤਿਸ਼ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਧਰਮ, ਤਰਕ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਫਿਲਾਸਫੀ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਤੇ ਆਗਮਕ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕਸੂਰਵਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ, ਕਲਾ ਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ, ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ, ਆਗਰਾ, ਜੋਨਪੁਰ, ਬਿਦਰ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਕਤੱਬੇ ਤੇ ਮਦਰੱਸੇ ਬਣਵਾਏ।

1.3.11 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਮੁਸਲਿਮ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੀ ਸੀ? ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
2. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ :

- (1) ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ,
  - (2) ਮਕਤੱਬ,
  - (3) ਮਦਰੱਸਾ
  - (4) ਅਧਿਆਪਕ-ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ।
3. ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
  4. ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

1.3.12 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ :

1. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਰੋਅ : ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਮੈਡੀਵਲ ਇੰਡੀਆ
2. ਐਸ.ਆਰ. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਰਵੀ ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ : ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਇੰਡੀਆ
3. ਐਸ.ਐਮ. ਜਾਫਰ : ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਮੁਸਲਿਮ ਇੰਡੀਆ
4. ਪੀ.ਐਲ. ਰਾਵਤ : ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਡੀਆ
5. ਐਮ.ਪੀ. ਚੌਬੇ : ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਪਰਾਬਲਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ
6. ਆਰ.ਐਨ.ਸ਼ਰਮਾ : ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਟੂ ਮਿਲੇਨੀਅਮ
7. ਐਸ.ਆਰ. ਬਖਸ਼ੀ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਮਹਾਜਨ: ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਏਸ਼ੀਐਂਟ ਇੰਡੀਆ
8. ਬੀ.ਸੀ. ਰਾਏ : ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ

ਵੈਬ ਸੈਮੇ

1. upscportal.com
2. Think exist.Com

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 1.4 (ੳ)

ਵੁੱਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ ਅਤੇ ਵਾਰਧਾ ਸਕੀਮ

ਬਣਤਰ :

(ੳ) ਵੁੱਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ

- 1.4.1 ਉਦੇਸ਼
- 1.4.2 ਜਾਣ ਪਛਾਣ
- 1.4.3 ਵੁੱਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ
- 1.4.4 ਵੁੱਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ
- 1.4.5 ਵੁੱਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ
- 1.4.6 ਸਾਰ
- 1.4.7 ਮੁਲਾਂਕਣ

(ਅ) ਵਾਰਧਾ ਸਕੀਮ

- 1.4.8 ਉਦੇਸ਼
- 1.4.9 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ
- 1.4.10 ਵਾਰਧਾ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੁਝਾਅ
- 1.4.11 ਸਾਰ
- 1.4.12 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.4.13 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

1.4.1 ਉਦੇਸ਼ :

ਇਹ ਪਾਠ ਲਿਖਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ :

- (1) ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਭਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਆਏ ਵੁੱਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ।
- (2) ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੁੱਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਸਕਣਗੇ।

1.4.2 ਜਾਣ ਪਛਾਣ (Introduction)

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਗਮਨ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਡੱਚ,

ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੱਕੇ ਵਸ ਜਾਣ ਲਈ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਤੇ ਉੱਠਤ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਇਸਾਈ-ਮਤ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੋਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਬਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਕਮੇਟੀਆਂ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰਟਰ ਐਕਟ, ਮੈਕਾਲੇ ਮਿੰਨਟ ਅਤੇ ਵੁੱਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ ਮੁੱਖ ਸਨ। ਵੁੱਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਅੱਗੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

1.4.3 ਵੁੱਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ 1854 (Wood's Despatch 1854)

1853 ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੰਸਦ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਸਿਲੈਕਟ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 1853 ਤੱਕ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਚਾਰਲਸ ਵੁੱਡ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਬੋਰਡ ਆਫ ਕੰਟਰੋਲ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਤੇ ਹੀ 19 ਜੁਲਾਈ, 1854 ਨੂੰ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਐਲਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਵੁੱਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਨ 1853 ਵਿੱਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਚਾਰਟਰ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵੱਲੋਂ ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼ ਦੀ ਇਕ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਬੜਾ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ Marshman, Wilson, Halliday, Duff ਅਤੇ ਕਈ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣੇ। ਸਿਲੈਕਟ ਕਮੇਟੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਠੀਕੀ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ (Charles Wood) ਦੁਆਰਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਨਾਂ ਪਿਛੇ ਹੀ ਇਸ ਘੋਸ਼ਨਾ ਨੂੰ Wood's Despatch ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ 100 ਪੈਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ "ਮੈਗਨਾ ਕਾਰਟਾ" (Magna Charta) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ "ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਲ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਫਰਜ਼ ਹੈ।" ਇਸ ਵਿਚ ਆਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਵੁੱਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ" ਦਾ ਖਰੜਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਫਿਲਾਸਫਰ ਅਤੇ ਲੇਖਕ "ਸਰ ਜਾਹਨ ਸਟਾਰਟ ਮਿਲ" ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਡਿਸਪੈਚ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੈਗਨਾਕਾਰਟਾ ਇਸ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਡਿਸਪੈਚ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਭ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਸਰਬੰਗੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪਲੈਨਿੰਗ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਡਿਸਪੈਚ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਸੈਕੰਡਰੀ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਯੋਜਨਾ ਕਦੇ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਦੇ ਡਿਸਪੈਚ ਸੰਬੰਧੀ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦ, "ਇਸ ਡਿਸਪੈਚ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਹ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਇਆ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। (What went before it, led upto it, what followed, flowed out of it)

1.4.4 ਕੁੱਝ ਡਿਸਪੈਚ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ :

ਕੁੱਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਡਿਸਪੈਚ ਨੇ ਕੁਝ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਜੋ ਕਿ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :

(i) ਸਿੱਖਿਆ ਠੀਕੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ : ਯੂਰਪੀਅਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ

ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਦੋਸ਼ਪੂਰਨ ਸੀ, ਪੂਰਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਦੋਸ਼ਪੂਰਨ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਖਤਮ ਹੋਇਆ।

''ਅਸੀਂ ਇਹ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀ ਕਲਾ, ਵਿਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ, ਯੂਰਪੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਯੂਰਪੀਅਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।'' ਇਸ ਡਿਸਪੈਚ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ :

- (1) ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇਣਾ ਜੋ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ ਨੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- (2) ਨਾ ਸਿਰਫ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸਗੋਂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉੱਪਰ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਣ।
- (3) ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਅਤੇ ਕਾਬਲ ਪਬਲਿਕ ਲੋਕ ਸੇਵਕ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨਾ।
- (4) ਇੰਗਲੈਂਡ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੀ।

(ii) ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ : ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਦੇਸੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ

ਆਮ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮੰਗ ਹੋਵੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਐਲਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਐਲਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਉੱਚਿਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਰੁਚੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਯੂਰਪੀਅਨ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।

(iii) ਸਹਾਇਤਾ ਅਨੁਦਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Grant in aid System)

ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਲ ਬਾਡੀਜ਼ ਦੀ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਡਿਸਪੈਚ ਨੇ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਿਚ ਇੱਕਲੀ ਸਰਕਾਰ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਅਨੁਦਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ, ਵਾਚਨਘਰ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ, ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਰਕਮ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਵਜੋਂ ਦੇਣ। ਇਹ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਾਲਜਾਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ।

(iv) ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ

ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਸ਼ੰਕੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਧਰਮ ਉਸ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਬਣੇ।

(v) ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ

ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਬਾਰੇ ਡਿਸਪੈਚ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਘੰਟਿਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿੰਨੀ ਤਨਖਾਹ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਚੰਗੇ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਅਨੁਦਾਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਹੇਠਾਂ ਹੋਣ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਟਰੇਡ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

(vi) ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਿੱਤਾਮਈ ਸਿੱਖਿਆ

ਡਿਸਪੈਚ ਨੇ ਨਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਭਾਰਤੀ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਗਵਾਹ ਹਨ। ਨਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਅਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸੂਝ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਸਕੂਲ, ਉਹਨਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਸਹਾਇਤਾ ਅਨੁਦਾਨ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਆਪਣੀ ਨਿੱਘੀ ਹਮਦਰਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੁਕ ਸਕਦੇ। ਸਾਡੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਇਨ ਕੌਂਸਿਲ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਨਿੱਘੀ ਮਦਦ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸਨਮਾਨ ਯੁਕਤ ਰਾਓ ਬਹਾਦਰ ਮਗਨਭਾਈ ਕਰਮ ਚੰਦ ਜਿਸ ਨੇ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਾ ਦਾਨ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਲਈ ਦਿੱਤਾ, ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

(vii) ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ

ਡਿਸਪੈਚ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਲਈ, ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਫ਼ ਪਬਲਿਕ ਇੰਸਟਰਕਸ਼ਨ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਹੋਣ।

(viii) ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

"ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਲੀ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਤੇ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਡਿਸਪੈਚ ਨੇ ਕਲੱਕਤਾ, ਬੰਬਈ ਤੇ ਮਦਰਾਸ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜੇਕਰ ਉੱਚਿਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਅਦਾਰੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।

(ix) ਜਨਤਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ

ਆਦੇਸ਼ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਨਤਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਲਾਭਦਾਇਕ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਮਿਡਲ ਤੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਹੋਣਹਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਫੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਠੀਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਖੜੀ ਕਰਨੀ ਹੈ।

1.4.5 ਵੁੱਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

ਵੁੱਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇੱਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਕੀਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ। ਪ੍ਰੋ. ਐਸ.ਐਨ. ਮੁਕਰਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ "ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ" ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਡਿਸਪੈਚ ਯਕੀਨਨ ਹੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਜੇਮਜ਼ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ "ਮੈਗਨਾ ਕਾਰਟਾ" ਕਿਹਾ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੰਸਦ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਠੀਤੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਡਿਸਪੈਚ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਐਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਸਕੀਮ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਨੂੰ ਛੋਹਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਵਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ। ਡਿਸਪੈਚ ਨੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਕੀਮ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕੀਤੀ।

ਲਾਰਡ ਡਲਹੋਜ਼ੀ ਨੇ ਇਹ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਡਿਸਪੈਚ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਕੀਮ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਾਨਿਕ ਜਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਗੌਰਮਿੰਟ ਦੁਆਰਾ ਸੁਝਾਈ ਸਕੀਮ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ।

ਐਚ.ਆਰ.ਜੇਮਜ਼ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 1854 ਦਾ ਡਿਸਪੈਚ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਸਿਖਰ ਯਤਨ ਹੈ।

ਇਸ ਡਿਸਪੈਚ ਦੇ ਸਦਕਾ (1) ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ (2) ਗ੍ਰਾਂਟਸ ਇਨ ਏਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। (3) ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਅਤੇ (4) ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਸੈਕੰਡਰੀ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। (5) ਸੰਨ 1857 ਵਿਚ ਬੰਬਈ, ਕਲਕੱਤਾ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। (6) ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਅਤੇ ਵੋਕੇਸ਼ਨਲ ਸਿੱਖਿਆ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। (7) ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਲ ਖਾਸ ਤਵੱਜੋ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। (8) ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਈ। (9) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਨਾਲ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। (10) ਉਦਯੋਗ ਕਲਾ, ਜੰਗਲਾਤ, ਪਸ਼ੂ ਚਕਿਤਸਾ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ।

(11) ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹਰੀਜਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਆਦਿ ਵਾਸੀ (ਟਰਾਈਬਲ) ਲੋਕ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ।

1.4.6 ਸਾਰ

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਡਿਸਪੈਚ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਮੰਗਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਤਰਸਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਗੋਰਮਿੰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਨੇ ਡਿਸਪੈਚ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਡਿਸਪੈਚ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸਕੀਮ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਭਿੰਨਤਾ ਹੀ ਰਹੀ। ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੀ ਜਾਵੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਬੁਰਾਈ ਸੀ। ਵੱਧ ਰਹੀ ਮੰਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਕਿਤੋਈ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦੀ ਸਕੀਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਡਿਸਪੈਚ ਦੇ ਛਪਣ ਤੱਕ ਇਸ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ, ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹਰੇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸੈਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ ਸੀ ਇਸ ਦੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਵਿਚ ਡੀ.ਪੀ. ਆਈ., ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ-ਇੰਸਪੈਕਟਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਰੇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਲਈ ਗਰਾਂਟ-ਇਨ-ਏਡ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਚਲਾਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੁਡ ਦਾ ਡਿਸਪੈਚ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮਕਾਲੀ, ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਡਿਸਪੈਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦਲੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ।

1.4.7 ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੇ ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਵੁੱਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
2. ਵੁੱਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਮੈਗਨਾ ਕਾਰਟਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਰਚਾ ਕਰੋ ?

ਪਾਠ ਨੰ: 1.4 (ਅ)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਾਰਧਾ ਸਕੀਮ (1937)

ਬਣਤਰ :

1.4.8 ਉਦੇਸ਼

1.4.9 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

1.4.10 ਵਾਰਧਾ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੁਝਾਅ

1.4.10.1 ਪਾਠਕ੍ਰਮ

1.4.10.2 ਸਮਾਂ ਸਾਰਣੀ

1.4.10.3 ਅਧਿਆਪਕ

1.4.10.4 ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ

1.4.11 ਸਾਰ

1.4.12 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1.4.13 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

1.4.8 ਉਦੇਸ਼ (Objectives) : ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵੋਗੇ :

- (1) ਵਾਰਧਾ ਸਕੀਮ ਕੀ ਹੈ?
- (2) ਵਾਰਧਾ ਸਕੀਮ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਸੁਝਾਅ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।
- (3) ਵਾਰਧਾ ਸਕੀਮ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਮੁੱਖ ਜ਼ਰੂਰਤ ਕੀ ਸੀ?

1.4.9 ਜਾਣ ਪਛਾਣ (Introduction) : ਬੇਸਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਸਕੀਮ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬੇਮਿਸਾਲ ਜਗ੍ਹਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਕਲਪ ਉਤੇ ਪੂਰਨ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਸਰਦਾਇਕ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਹੋਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ 1935 ਦਾ ਐਕਟ 1937 ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਹੋਇਆ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ 7 ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਕਤ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਮੁਫਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਵਿੱਦਿਆ ਬਾਰੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ 1935 ਦੇ ਐਕਟ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਫੈਲਾਅ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਰਾਹੀਂ ਘੱਟ ਖਰਚ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਵਿਦਿਅਕ ਫਿਲਾਸਫੀ ਭਾਰਤੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਆਇਆ।

ਸਾਂਝੀ ਮੁਫਤ ਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕਰਨਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਅਸਲੀ ਕੰਮ ਸੀ। ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਟੈਕਸ ਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਹੁਣ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਰੋਕ ਉਤੇ ਪੂਰੇ ਵਚਨ ਬੱਧ ਸਨ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਧੰਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਾਟ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਰੋਕ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਵਚਨ ਬੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਧੰਨ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਤਜਵੀਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸੱਤ ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵੈ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਲਾਭਦਾਇਕਤਾ ਤੇ ਆਮਦਨ ਲਈ, ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਮਤੇ ਅਤੇ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਰਟੀਕਲ 1937 ਹਰੀਜਨ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਆਰਟੀਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਬੇਸਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਵਾਰਧਾ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵਿੱਦਿਅਕ ਮਾਹਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ 1937 ਲਈ ਵਾਰਧਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬੁਲਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਬਹਿਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਚਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ :

- (1) ਸੱਤ ਸਾਲ ਤੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮੁਫਤ ਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।
- (2) ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇ।
- (3) ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿੱਦਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।
- (4) ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਆਦਿ ਦੇ ਖਰਚੇ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮਦੇਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਕੇ ਸਿਲੇਬਸ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਆਰੀਆ ਨਾਇਕਮ, ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ, ਕਾਕਾ ਕਾਲੇਕਰ, ਜੇ.ਸੀ. ਕੁਮਾਰੱਪਾ, ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ ਮਸ਼ਰੂਵਾਲਾ, ਪ੍ਰੋ. ਕੇ.ਟੀ. ਸ਼ਾਹ ਆਦਿ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਡਾ. ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਦੋ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਪਹਿਲੀ ਦਸੰਬਰ 1937 ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਅਪਰੈਲ 1938 ਵਿੱਚ। ਪਹਿਲੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਵਾਰਧਾ ਵਿੱਦਿਆ ਸਕੀਮ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ, ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਵੇਂ :- ਕੱਤਣਾ, ਬੁਨਣਾ ਆਦਿ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਲੋਹੇ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਦੱਸੇ।

1938 ਵਿੱਚ ਹਰੀਪੁਰ ਵਿਖੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਲਾਨਾ ਜਲਸਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ 1939 ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਗ੍ਰਾਮ ਵਿਖੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਤਾਲੀਮ ਸੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਣਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਨਈਂ ਤਾਲੀਮ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਚਾਹੇ ਵਾਰਧਾ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਨਈਂ ਤਾਲੀਮ ਤੇ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ। ਬੇਸਿਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੁਢਲਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਕੀਮ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਉਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਸਕੀਮ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੇ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਦੇਵੇਗੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗੀ।

1.4.10 ਵਾਰਧਾ ਸਕੀਮ ਦੇ ਸੁਝਾਅ : ਇਸ ਸਕੀਮ ਦੀ ਬਣਤਰ ਜਾਂ ਖਾਕਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

- (1) ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਕੋਰਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 7 ਸਾਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ 7 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਲੜਕੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਹੈ।
- (2) ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।
- (3) ਸਾਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇਗੀ।
- (4) ਚੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਕਰਾਫਟ ਅਜਿਹਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕੇ।
- (5) ਇਸ ਸਕੀਮ ਵਿੱਚ ਦਸਤੀ ਕਰਾਫਟ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਬੱਚੇ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਕਰਾਫਟ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵੀ ਕਰ ਸਕਣ।
- (6) ਚੁਣੇ ਗਏ ਕਰਾਫਟ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਸ਼ੀਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਸਗੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਾਫਟ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (7) ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਉਸਦੇ ਘਰ, ਪਿੰਡ, ਕਰਾਫਟ, ਸਨਅਤ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

1.4.10.1 ਪਾਠਕ੍ਰਮ : ਉਪਰੋਕਤ ਦੱਸੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ :

- (1) ਮੁੱਢਲੀ ਕਾਰੀਗਰੀ (Basic Craft) ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਚੁਨਣਾ:
  - (ੳ) ਖੇਤੀਬਾੜੀ
  - (ਅ) ਬੁਨਣਾ ਤੇ ਕੱਤਣਾ
  - (ੲ) ਲੱਕੜ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ
  - (ਸ) ਘੁਮਿਆਰ ਦਾ ਕੰਮ ਜਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਬਨਾਉਣਾ
  - (ਹ) ਫਲਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬਾਗਬਾਨੀ
  - (ਕ) ਮੱਛੀਆਂ ਪਾਲਣਾ
  - (ਖ) ਚਮੜੇ ਦਾ ਕੰਮ

- (ਗ) ਸਥਾਨਕ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਰਾਫਟ
- (2) ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ
- (3) ਗਣਿਤ
- (4) ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ : ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਗੇ।
- (5) ਵਿਗਿਆਨ : ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਗੇ।
- (ੳ) ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Nature Study)
- (ਅ) ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨ (Botany)
- (ੲ) ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ (Zoology)
- (ਸ) ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ (Chemistry)
- (ਹ) ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ (Physiology)
- (ਕ) ਮੁਢਲਾ ਸਿਹਤ ਵਿਗਿਆਨ (Elementary Hygiene)
- (ਖ) ਚੋਟੀ ਦੇ ਸਾਇੰਸਦਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ।
- (ਗ) ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ (Astronomy)
- (6) ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗ
- (7) ਹਿੰਦੀ
- (8) ਘਰੇਲੂ ਵਿਗਿਆਨ : ਇਹ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।
- (9) ਸਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ : ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰਕ ਕਸਰਤਾਂ ਤੇ ਖੇਡਾਂ ਆਦਿ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਕੀਮ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸਿਲੇਬਸ ਲੜਕੀਆਂ ਤੇ ਲੜਕਿਆਂ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਾਫਟ ਦੀ ਬਜਾਏ ਘਰੇਲੂ ਵਿਗਿਆਨ ਲੈਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਉਥੇ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

1.4.10.2 ਸਮਾਂ-ਸਾਰਣੀ (Time Table) : ਬੇਸਿੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮਾਂ-ਸਾਰਣੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ 5½ ਘੰਟੇ ਰੋਜ਼ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨਗੇ। ਸਾਲ ਵਿੱਚ 288 ਦਿਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕੰਮ ਕਰਿਆ ਕਰਨਗੇ।

1.4.10.3 ਅਧਿਆਪਕ (Teacher) : ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਬੇਸਿੱਕ ਸਕੀਮ ਵਿੱਚ ਸੋਚਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਜੋ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਸਕੂਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿਰਫ ਟਰੇਂਡ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਲਈ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

(ੳ) ਲੰਬੀ-ਸਮਾਂ ਅਵਧੀ ਟਰੇਨਿੰਗ : ਇਸ ਟਰੇਨਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਲਈ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪਏਗਾ

(ਅ) ਘੱਟ-ਸਮਾਂ ਅਵਧੀ ਟਰੇਨਿੰਗ : ਇਹ ਟਰੇਨਿੰਗ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਪਏਗੀ, ਇਸ ਟਰੇਨਿੰਗ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਗ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪਾਸ ਹੈ।

1.4.10.4 ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ (Method of Teaching) :- ਇਸ ਬੇਸਿਕ ਸਕੀਮ ਦਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਆਮ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੁੱਢਲੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ, ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਜਬਾਨੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੜ੍ਹਨੀ ਤੇ ਲਿਖਣੀ ਵੀ ਸਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਲਿਖਣਾ ਜਾਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮੁੱਢਲੀ ਕਲਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਲੜਕਾ ਅੱਗੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਰਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਕੁਝ ਬੇਸਿਕ ਕਰਾਫਟ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਲਈ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਏ ਗਏ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਬੇਸਿਕ ਕਰਾਫਟ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣਗੇ। 7 ਸਾਲ ਦੀ ਸਮਾਂ ਅਵਧੀ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ, ਬੱਚਾ ਨਾ ਸਿਰਫ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਬੇਸਿਕ ਕਰਾਫਟ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਯੋਗ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੁਲਝਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅੱਗੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।

ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਆਖਰੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੋਹਫਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਾਮ ਸੀ। ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- (ੳ) ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।
- (ਅ) ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸਨ।
- (ੲ) ਇਹ ਉਹ ਅਧਾਰ ਤੇ ਨੀਹਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਾਰਾ ਢਾਂਚਾ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।
- (ਸ) ਇਹ ਉਹ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਰੇਕ ਬੱਚਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।
- (ਹ) ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਲਈ ਮੁੱਢਲੀ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।

ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਲਈ ਬੇਮਿਸਾਲ ਅਤੇ ਨਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਯੋਗ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ

ਕਮਿਸ਼ਨ 1964-66 ਨੇ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਕੰਮ-ਤਜਰਬੇ (Work experience) ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ-ਤਜਰਬੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਕਰਾਫਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਾਫਟਾਂ ਕਰਕੇ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਮੁਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੇਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਹੁਣ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੁਨਰ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਅੱਗੇ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ।

1.4.11 ਸਾਰ

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਬਦਲਾਵ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਕੀਮ ਦਾ ਬਦਲਾਵ ਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਸਲਾਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਮੁੱਢਲੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਤਕਨੀਕ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗੀ।

1.4.12 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- (1) ਵਾਰਧਾ ਸਕੀਮ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ? ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ?
- (2) ਵਾਰਧਾ ਸਕੀਮ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ?

1.4.13 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. Chaube, S.P. : History of Education in India, Ram Naraina Lal and Beni Madhu, Allahabad.
2. Mukerji S.N. : History of Educaion in India.
3. Purkait, B.R : New Education in India, The Associated Publishers, Kacha Bazar, Ambala Cantt.
4. Rai B.C. : History of Indian Education, Prakashan Kendra, Lucknow - 7

ਬੀ.ਏ. ਭਾਗ ਤੀਜਾ
(ਸਮੇਸਟਰ ਪੰਜਵਾਂ)

ਅੰਜੂਕੇਸ਼ਨ
ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ
ਰਵਾਏ : ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ (1882) ਅਤੇ
ਸੈਂਡਲਰ ਅੰਜੂਕੇਸ਼ਨ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਕਮਿਸ਼ਨ (1917)

ਪਾਠ ਨੰ : 1.5

ਲੇਖਕ : ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ. ਸ਼ਰਮਾ

ਚਾਂਚਾ

- 1.5.1 ਉਦੇਸ਼
- 1.5.2 ਭੂਮਿਕਾ
- 1.5.3 ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ, 1882
- 1.5.4 ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ 1882 ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ
- 1.5.5 ਸੈਂਡਲਰ ਅੰਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ 1917
- 1.5.6 ਸੈਂਡਲਰ ਅੰਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ
- 1.5.7 ਸਾਰ
- 1.5.8 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.5.9 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ

1.5.1 ਉਦੇਸ਼ :

- 1) ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ 1882 ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।
- 2) ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੈਂਡਲਰ ਕਮਿਸ਼ਨ 1917 ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

1.5.2 ਭੂਮਿਕਾ :

ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ 1854 ਦੇ ਡਿਸਪੈਚ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗਰਾਂਟ-ਇਨ ਏਡ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਤੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਉਤਰੀਆਂ। ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਸੈਕੰਡਰੀ ਅਤੇ ਉਚੇਰੀ ਕਾਲਜੀਏਟ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਸੀ। ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਰੋਧੀ ਜਥੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਥੇ ਇੱਕ ਸੰਗਠਨ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ "The General Council of Education in India" ਸੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਾਰਡ ਹੈਲੀਫੈਕਸ ਅਤੇ ਲਾਰਡ ਲਾਂਗਸ। ਜਦੋਂ 1882 ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਰਿਪਨ ਨੂੰ

ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਾਇਸਰਾਇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸੀ ਕਾਂਸਲ ਇਸ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸੰਸਥਾਤਕ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਇੱਕ ਕਮੇਟੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਰਡ ਰਿਪਨ ਨੇ 3 ਫਰਵਰੀ, 1882 ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਿਲੀਅਮ ਹੰਟਰ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਹੰਟਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਹੰਟਰ ਸੀ। ਚੇਅਰਮੈਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚ 20 ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਈਅਦ ਮੁਹੰਮਦ, ਭਦਰੇਵ ਮੁਕਰਜੀ, ਅਨੰਦ ਮੋਹਨ ਬੋਸ ਅਤੇ ਕੀ.ਟੀ. ਤੈਲੰਗ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਮਿਲਰ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਦੇ ਅਤੇ ਮਿ: ਬੀ. ਐਲ. ਰਾਇਸ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਸੂਰ ਪਬਲਿਕ ਇੰਨਸਟਰਕਸ਼ਨ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਨ, ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ।

1.5.3 ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਜਾਂ ਹੰਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ (1882)

3 ਫਰਵਰੀ, 1883 ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਰਿਪਨ ਨੇ ਡਬਲਿਊ ਹੰਟਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵੁੱਡਜ਼ ਡਿਸਪੋਚ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਵੇਖਣਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣਾ ਸੀ।

ਟਰਮਜ਼ ਆਫ਼ ਰੈਫਰੈਂਸ ਆਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨ

“ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਕਰੇ ਕਿ ਸੰਨ 1854 ਦੇ ਡਿਸਪੋਚ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਕਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਖਾਸ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਠੀਕ ਜਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੇ ਤਾਂ ਸੁਝਾਉ ਦੇਵੇ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਠੀਕੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਇਹ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਇਹ ਗੱਲ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1854 ਦੇ ਡਿਸਪੋਚ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਛਾਣਬੀਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਬਾਰੇ ਛਾਣਬੀਣ ਕਰੇ।

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਰਮਣੇ ਖਾਸ ਮਾਮਲੇ

- (ੳ) ਕੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਦਾਰੇ ਸਿੱਧੇ-ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਛੱਡ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਨ 1854 ਦੇ ਡਿਸਪੋਚ ਨੇ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਸੀ।
- (ਅ) ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੀ ਠੀਕੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ? ਕੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਸ ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ?

1.5.4 ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ 1882 ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ :

“.....ਆਪੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਹੀਣਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਕਈ ਸਖਤ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਚੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਨ ਅਤੇ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਹੈ।”

“ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੱਦੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੇ

ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।''

''ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਪਬਲਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਫੰਡਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਪਰ ਹੱਕ ਬਣਦਾ ਹੈ।''

ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਿਫ਼ਾਰਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਮ ਸਕੂਲ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸਥਾਨੀਕਰਣ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਪ੍ਰਾਈਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਾਨਿਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਸਕਣ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਸਿਫ਼ਾਰਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਮ ਸਕੂਲ ਮੁਹੱਈਆ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਫੰਡ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਸੌਧੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ 1882 ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਿਸ਼ਾਂ (Primary Education and Recommendations of Indian Education Commission 1882)

ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਲ ਵਿਚਾਰਯੋਗ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਛੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

- (1) ਨੀਤੀ।
- (2) ਵਿਧਾਨਕਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ।
- (3) ਆਪੇ ਹੱਦ ਵਿਚ ਆਏ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।
- (4) ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ।
- (5) ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ।
- (6) ਵਿੱਤ।

(ੳ) ਨੀਤੀ (Policy)

ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਿਫ਼ਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ :

- (1) ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਸਕੇ।
- (2) ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਹਰੇਕ ਬਰਾਂਚ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਖਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਧ ਮਿਲ ਸਕੇ।
- (3) 11 ਅਕਤੂਬਰ, 1844 ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੇ ਮਤੇ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਹੋਏ ਸਿਧਾਂਤ ਉਤੇ ਮੁੜ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਵੇਲੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹੋਣ।

- (4) ਪਿਛੜੇ ਹੋਏ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਖਾਸ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਲੀ ਨਾਲ ਅਨੁਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਵਿਧਾਨਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ :

ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਾਂ ਮਿਊਂਸਪਲ ਬੋਰਡ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਸਵੈਦੇਸ਼ੀ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ :

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਾਇ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਵੈਦੇਸ਼ੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਹੀਣਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਖਤ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਅਤੇ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਦਰਾਸ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਕੂਲਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸਵੈਦੇਸ਼ੀ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਮਾਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਨ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਾਂ ਮਿਊਂਸਪਲ ਬੋਰਡ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਸਵੈਦੇਸ਼ੀ ਸਕੂਲਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਣਗੇ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਵੈਦੇਸ਼ੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਦਾ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਨੀਤੀ ਠੀਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਦਮ ਸੀ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਇਹ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਭੁਗਤਾਨ ਨੂੰ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਆਪਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। "ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਇਸ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਭੁਗਤਾਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਨਹੀਂ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਗਰਾਂਟ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ ਨਾ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੱਖੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਹੀ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਂ ਖੁਸ਼ ਫੈਸਲੇ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਤਾ ਅਨੁਦਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਾਰਡ ਕਰਜਨ ਨੇ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ।

ਆਖਿਰ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾਓ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਵੈ-ਦੇਸ਼ੀ ਸਕੂਲਾਂ (Indigineous) ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਨ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਹੌਲੀ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ :-

- (1) ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਵੈ-ਦੇਸ਼ੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
- (2) ਸਵੈ-ਦੇਸ਼ੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

- (3) ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਾ ਪੱਧਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਰਾਂਟਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

(ਸ) ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ

ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਆਰ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ (Uniformity) ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

1. ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ ਇਸ ਨੂੰ (ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ) ਸਾਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਧਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਵਿਸ਼ੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਣਿਤ, ਅਕਾਊਂਟਸ, ਵਗੈਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
3. ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲਾਂ ਲਈ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਸਕਣ।
4. ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸਕੂਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਹਿਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਪੂਰਣ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
5. ਪੜ੍ਹਾਈ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਰਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
6. ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(ਰ) ਵਿੱਤ

ਵਿੱਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਈ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ :-

1. ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਫੰਡ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ।
2. ਮਿਊਂਸ਼ਪਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਫੰਡਾਂ ਦੇ ਖਾਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਮਿਊਂਸ਼ਪਲ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਖਰਚਾ ਇਸ ਵਿਚ ਰਲ ਸਕੇ।
3. ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਫੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਗਰਾਂਟ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਮਦਦ ਕਰੇ।

ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਗਰਾਂਟ

ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ "ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇੱਕ ਮਾਡਲ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਹਰੇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੋਵੇ।"

ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵੰਡ (Bifurcation of Secondary Education)

ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਦੀ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਹੋਵੇ। ਪਹਿਲੀ ਉਹ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲੇ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਬਣਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੋਵੇ ਜੋ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗੈਰ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰਿਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰੇ।

ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ

ਹਰੇਕ ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਸਟਾਫ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਉਸ ਦੇ ਰੱਖ ਰਖਾਓ ਤੇ ਖਰਚਾ, ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਉੱਦਮ

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਨਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਵੇਗੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੀ ਏਜੰਸੀ ਜਿਹੜੀ ਭਾਵੇਂ ਦਿਆਲੂ ਹੋਵੇ ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਵਿਭਾਗ ਏਜੰਸੀ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਬਾਡੀਜ਼ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੋਲ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ

“ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਜੇ ਵੀ ਬੜੀ ਪੱਛੜੀ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਜਾਇਜ਼ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ “ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਬਲਿਕ-ਫੰਡ ਸਥਾਨਿਕ, ਮਿਊਂਸਪਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ-ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਲਈ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨੇ ਕਿ ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ।

ਨਿੱਜੀ ਉੱਦਮਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Private Enterprises)

ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ “ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਨਿੱਜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਨ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਣਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਪੱਕਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਸਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਹਰੇਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।”

ਸਹਾਇਤਾ-ਅਨੁਦਾਨ (Grant-in aid)

ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ :

- (1) ਨਿੱਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਨਰਲ ਸਕੀਮ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਲੈਣ ਲਈ, ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟਾਂ ਵਜ਼ੀਫ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੱਖਰੇਵਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (2) ਵਿਭਾਗੀ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਵਾਉਣ ਵੇਲੇ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

- (3) ਜਿਹੜੇ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ ਜਾਂ ਇਨਾਮ ਸਰਕਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।
- (4) ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।
- (5) ਸਥਾਨਿਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਸਹਾਇਤਾ ਅਨੁਦਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੋਧ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੋਧੇ ਹੋਏ ਨਿਯਮ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਰਕਮ ਦੀਆਂ ਅਨੁਦਾਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਜੋ ਕਿ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਬਿਲਡਿੰਗ ਅਤੇ ਫਰਨੀਚਰ ਆਦਿ ਲਈ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੇ।
- (6) ਸਹਾਇਤਾ ਅਨੁਦਾਨ ਲਈ ਹਰੇਕ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰੀ ਜੁਆਬ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਰਨ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (7) ਇਹ ਆਮ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਹਾਇਤਾ ਅਨੁਦਾਨ ਨੂੰ (1) ਸਥਾਨ (Locality) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੱਡਾ ਅਨੁਪਾਤਿਕ ਹਿੱਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਸਵੈ ਮਦਦ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਕਮ ਦੀ ਆਸ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਹੋਣ।
- (8) ਨਿਯਮ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜਦੋਂ ਅਨੁਦਾਨ ਬਾਕੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਰੀ ਤੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
- (9) ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਬਜਟ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਲਈ ਵਾਧੂ ਮਦਦ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (10) ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਰਸ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਮਾਧਿਅਮ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਸਿੱਧ ਲੈਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (11) ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਬਲਿਕ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਂ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਲਾਗੂ ਹੋਣ।
- (12) ਇਹ ਨੀਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹਨ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀ

''ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਕੁਲ ਨਤੀਜਾ ਇਸ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਂਦਾ। ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਵੁੱਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਕੁੱਝ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਇਧਰ ਉਧਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

(A.N. Basu : Education in Modern India, p. 56)

“ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤਿਕ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਵਿਹਾਰਿਕ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲੇ ਕਾਮੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਰਹੀ।

(Nurrulah & Naik : A History of Education in India, Page 356)

“ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਉਸ ਹਦਾਇਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਪਰ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੱਟੜ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ, ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਮੁਸਕਿਨ ਬਣ ਸਕਦੀ ਸੀ।

(Report of the Calcutta University Commission, Vol I, p. 59)

“ਇਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ (ਰਿਪੋਰਟ) ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੁੱਖ ਬੇਹਿਸਾਬਾ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢ ਪਰਿਣਾਮਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਤੇ ਸੰਨ 1902 ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ।”

(Nurrulah and Naik : A History of Education in India, p. 226, 227)

1.5.5 ਸੈਡਲਰ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ 1917 (Sadler Education Commission 1917)

ਪਹਿਲਾ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਲਾਰਡ ਹੈਲਡੇਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਨਵਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਲਾਰਡ ਹੈਲਡੇਨ ਦੀ ਝਿਜਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਾ ਆ ਸਕਿਆ। 1917 ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਪਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ “ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਅਤੇ ਹਾਲਤਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨੀ” ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਇਕ ਵਧੀਆ ਉਸਾਰੂ ਨੀਤੀ ਬਣਾਉਣੀ।

ਸੰਨ 1917 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਰੈਜ਼ੋਲੂਸ਼ਨ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਡਾ. ਐਮ.ਟੀ. ਸੈਡਲਰ (Dr. M.T. Sadler) ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਾਬਤ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਵਾਲ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੀ ਉਸਾਰੂ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣੀ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਯੋਜਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

1.5.6 ਸੈਡਲਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ :

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਾਇ ਅਨੁਸਾਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਮੁਢਲੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

- (ੳ) ਮੱਧ-ਵਰਤੀ ਜਮਾਤਾਂ (Intermediate Hy F.A./F.Sc.) ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੀ.ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦਾ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਜੋ ਕਿ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਵੇ, ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ F.A./F.Sc. ਅਰਥਾਤ ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਜਮਾਤਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਤੋਂ।
- (ਅ) ਮੱਧ ਵਰਤੀ ਕਾਲਜ (Intermediate College) ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਖਤਮ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਨੂੰ ਆਰਟ, ਸਾਇੰਸ, ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ, ਮੈਡੀਕਲ ਸਿੱਖਿਆ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਵਣਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਹਰੇਕ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਵਰਤੀ ਬੋਰਡ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਵਰਤੀ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ, ਇਹ ਬੋਰਡ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰੇਗਾ।

ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੱਧ-ਵਰਤੀ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਅਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਵੰਡਣਾ, ਇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਧੀਨ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਸੁਝਾਓ ਦਿੱਤੇ :

1. ਢਾਕਾ 'ਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
2. ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਅਸਲ ਅਧਿਆਪਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।
3. ਮੁਫਸਲ ਕਾਲਜ (Moffusial College) ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਕੁਝ ਇਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਹੌਸਲਾ ਅਫਜ਼ਾਈ ਕਰੇ।

ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ :

1. ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
2. ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਰੈਜ਼ੂਲੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਖਤਾਈ ਘਟਾਈ ਜਾਵੇ।
3. ਔਨਰਜ਼ (Honours) ਕੋਰਸਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲਈ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
4. ਮੱਧ-ਵਰਤੀ ਸਤਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਿਗਰੀ ਕੋਰਸ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
5. ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਸੈਨੇਟ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਰੀਪ੍ਰੀਜ਼ੈਂਟੇਟਿਵ ਕੋਰਟ (Representative Court) ਅਤੇ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਛੋਟੀ ਐਗਜ਼ੀਕਿਊਟਿਵ ਕੌਂਸਿਲ (Small Executive Council) ਬਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
6. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਸ਼ਿਪ ਤੇ ਰੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਇਕ ਖਾਸ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੇ ਮਾਹਿਰ ਵੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
7. ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ, ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ, ਡਿਗਰੀਆਂ ਤੇ ਖੋਜ ਕੰਮ ਆਦਿ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕੌਂਸਿਲ ਅਤੇ ਬੋਰਡ ਆਫ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
8. ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਵਿਭਾਗ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
9. ਪੂਰੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਤੇ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
10. ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

11. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਭਲਾਈ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਸਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
12. ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 'ਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਬੀ.ਏ. (ਪਾਸ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਵਰਤੀ) ਕੋਰਸ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
13. 15-16 ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਪਰਦਾ ਸਕੂਲ (Pardah Schools) ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
14. ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਬੋਰਡ ਆਫ ਵਿਮਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ (Special Board of Women Education) ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
15. ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਰਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਤਾਲ ਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੰਟਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬੋਰਡ (Inter University Board) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸਾਡੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਗਾਏ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨੁਕਸ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ, ਇੰਟਰ ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਦੇਸੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਗੰਭੀਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਲੋਂ ਐਮ.ਏ. ਪਰੀਖਿਆ ਲਈ ਦੇਸੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸਿਲੇਬਸ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਨੀਹ ਪੱਥਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੀਹ ਉਤੇ ਭਵਨ ਉਸਾਰੀ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਹੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ।

1.5.8 ਸਾਰ :

“ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ, ਸੁਝਾਅ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬੇਅੰਤ ਹੈ।”

1916 ਵਿੱਚ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਐਮ.ਏ. ਦੀ ਜਮਾਤ ਖੋਲ੍ਹੀ ਗਈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਘੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਡਾਕਟਰ ਮਾਈਕਲ ਸੈਡਲਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ।

ਸਕੂਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਾਚਕ ਹੈ ਗੁਣ ਵਾਚਕ ਨਹੀਂ। 10+2+3 ਵਾਲੇ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੈਡਲਰ ਨੇ ਕੀਤੀ।

ਇਹ ਇੱਕ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਅਸਲੀਅਤ ਸੀ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਚ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸੁਝਾਅ, ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਕਰਕੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਉਹ ਐਕਸਫੋਰਡ ਤੇ ਕੈਂਬਰਿਜ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਬੋਰਡਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਚਿਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਾਲਜਾਂ

ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਤਜਰਬਾ ਵੀ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਵੱਡੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਕਈ ਸਟੇਟਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਨਰ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਨੁਕਸ ਅਣ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਲਈ ਸਬਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਝਾਵਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੇਂਦਰ ਮੈਸੂਰ, ਪਟਨਾ, ਬਨਾਰਸ, ਢਾਕਾ, ਅਲੀਗੜ੍ਹ, ਲਖਨਊ ਆਦਿ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ। ਜਦ ਕਿ ਸੈਕੰਡਰੀ ਉੱਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੜ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਯੁੱਗ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ।

1.5.9 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਕੀ ਸਨ ?
2. ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।
3. ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।

1.5.10 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. Johari & Pathak : History of India
2. Chaube, S.P. : History of Education in India
3. Mukerji, S.N. : History of Indian Education
4. Rawat, P.L. : History of Indian Education
5. ਸੋਢੀ, ਟੀ.ਐਸ. (2000) : ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ, ਬਾਵਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ।

ਵੈਬ ਸੈਮੇ

1. www.answers.com
2. www.the.free.dictionay.com